T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İslâm Ahlâk Düşüncesi Geleneği ve Osmanlı'nın Son Döneminde Kaleme Alınan Felsefî Ahlâk Risaleleri

NUR TURAN
1198267109

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğrt. Üyesi M. NECİP YILMAZ

Edirne, 2022

İslâm Ahlâk Düşüncesi Geleneği ve Osmanlı'nın Son Döneminde Kaleme Alınan Felsefî Ahlâk Risaleleri

ÖZET

İslâm tarihinin gelişim sürecinde ortaya çıkan ahlâkî problemlerin çözümü ile ilgili birçok düşünür, eserler kaleme almış ve böylece bir İslâm ahlâk düşüncesi geleneği oluşmuştur. Kindî, Fârâbî, İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîrüddin Tûsî bu düşünce geleneğinin önde gelen sîmalarıdır. İslâm ahlâk düşüncesi geleneği farklı ekollerle gelişimini ve etkisini yüzyıllar boyu sürdürmüş, her çağda bu düşünce geleneğine katkı sağlayan birçok düşünür yetişmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki batılılaşma çabalarıyla Batı düşüncesi, her alanda olduğu gibi, ahlâk anlayışlarını da etkilemiştir. Bunun sonucunda bazı yazarlar dinî ahlâkın ahlâkî problemlerin çözümünde yetersiz olduğu iddiasını gündeme getirmişlerdir. Diğer yandan bu tartışmalar kimi yazarları İslâm ahlâk düşüncesi geleneğini yeniden ele alıp değerlendirmeye, bu gelenekten yola çıkarak ahlâkî problemlere çözüm üretmeye itmiş ve birçok yazar ve düşünür ahlâkî problemlerin çözümünde İslâm ahlâk düşüncesi geleneğiyle bağ kurmaya çalışarak her düzeyde eserler kaleme almışlardır. Bu yayınlar özellikle II. Meşrutiyet sonrası daha da artmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son döneminde kaleme alınan felsefî ahlâk risaleleri hakkında bilgi verilerek Mehmed Abdulkadir tarafından kaleme alınan *Mekârim-i Ahlâk* adlı risale latinize edilmiş, gelenekle bağ kurma çabası açısından incelenip değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Felsefî ahlâk, Dinî ahlâk, Osmanlı Devleti, Mekârim-i Ahlâk, Mehmed Abdulkadir.

Tradition of Islamic Moral Thought and Philosophical Ethics Treatises Written in the Late Ottoman Period

SUMMARY

Many thinkers have written works on the solution of moral problems that have emerged in the development process of Islamic history, and thus a tradition of Islamic moral thought has been formed. Kindî, Fârâbî, İbn Miskeveyh, Gazzâlî, Nasîrüddin Tûsî are the leading figures of this tradition of thought. The tradition of Islamic moral thought has continued its development and influence with different schools for centuries, and many thinkers have been raised in every age who contributed to this tradition of thought. With the westernization efforts in the Ottoman Empire, Western thought also affected moral understandings as in every field. As a result, some authors have brought forward the claim that religious morality is insufficient in solving moral problems. On the other hand, these debates have led some writers to reevaluate the tradition of Islamic moral thought, to find solutions to moral problems based on this tradition, and many writers and thinkers have written works at all levels by trying to connect with the tradition of Islamic moral thought in the solution of moral problems. These publications, especially It increased even more after the Second Constitutional Monarchy. In this study, giving information about the philosophical ethics treatises written in the last period of the Ottoman Empire, the treatise named *Mekârim-i Ahlâk* written by Mehmed Abdulkadir was latinized and examined and evaluated in terms of trying to establish a bond with tradition.

Keywords: Philosophical ethics, Religious ethics, Ottoman Empire, Mekârim-i Ahlâk, Mehmed Abdulkadir.

ÖNSÖZ

Ahlâk, bireyin kendisi ve yaşadığı toplumla sağlıklı ilişki kurabilmesi, dünya ve ahiretini mutlu kılabilmesi için oluşturulmuş kurallar bütünü olarak tanımlanabilir. Tercüme faaliyetlerinin tesiri ile oluşan İslam ahlâk geleneği yıllar içerisinde gelenekçi, tasavvufî, felsefî olmak üzere üç kola ayrılmıştır. Felsefî ahlâk, dünya- ahiret mutluluğu gayesi ile akıl ve nakli temel alan bir anlayıştır. Bu geleneğe izlerini bırakmış pek çok düşünür ve eserleri çok sayıda araştırmanın konusu olmuştur. Kindî, Fârâbî, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Nasîrüddin Tûsî, Kınalızâde Ali Çelebi, Ahmed Hamdi Akseki bu düşünürlerden bazılarıdır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası ortaya çıkan siyasî, sosyal, askerî değişim, düşünce dünyasını da etkilemiş ve yeni bakış açıları ortaya çıkmış, geleneksel anlayışlar sorgulanmaya başlanmıştır. Balkan Savaşları'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi dinî ahlâkın tartışılmasına neden olmuştur. Bazı düşünürler dinî ahlâk anlayışının ahlâkî problemlerin çözümünde yetersiz olduğunu ileri sürmüş ve bu anlayışı ortaya koymak üzere eserler kaleme almış ve fikirlerini desteklemek gayesiyle Batı düşüncesinden de çeviriler yaparak yayınlamışlardır. Diğer yandan bazı düşünürler de İslâm ahlâk düşüncesi geleneğinden hareketle ahlâkî problemlerin çözümüne dair fikirler ortaya koyarak gelenekle bağ kurmaya çalışmışlar ve her düzeyde eserler kaleme almışlardır.

Bugün içinde bulunduğumuz fikrî ortamın kökleri yakın tarihimize uzanmaktadır. Bu anlamda Osmanlı son döneminde ahlâk ile ilgili değerlendirmelerin, bakış açılarının ortaya konması günümüzü de daha iyi anlamaya ışık tutacak mahiyettedir. Buna bir katkı olması temennisiyle bu çalışmada İslam ahlâk felsefesinin Osmanlı son dönemindeki ahlâkî problemlerin çözümünde gelenekle olan bağını diri tutma çabası ele alınmaya çalışılmıştır. Bundan ötürü Osmanlı son döneminde kaleme alınmış ahlâk risaleleri özellilkle felsefî risaleler hakkında tanıtıcı bilgilere yer verilmiş, muhtevalarına değinilmiş ve kaleme alınan risalelerden biri olan Mehmed Abdülkadir'in *Mekârim-i Ahlâk* adlı risalesi latinize edilerek değerlendirilmiştir.

Ders dönemimde İslâm ahlâk düşüncesi alanına olan ilgi ve merakımı arttıran, çalışma konumun belirlenmesinde, kaynakların tespitinde ve

değerlendirilmesinde, çalışmamın hazırlanmasında benden desteğini ve sabrını esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Dr. Öğret. Üyesi M. Necip YILMAZ'a ve yüksek lisans eğitimim süresince emeğini, bilgi ve tecrübesini paylaşan tüm hocalarıma, ayrıca sevgi ve desteklerini her an hissettiğim aileme teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET I

SUMMARY II

ÖNSÖZ III

İÇİNDEKİLER V

KISALTMALAR VIII

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM

İSLAM AHLÂK DÜŞÜNCESİ GELENEĞİ 3

1. Gelenekçi Ahlâk Ekolü 4

2. Tasavvufî Ahlâk Ekolü 5

3. Felsefî Ahlâk Ekolü 7

II. BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATINDAKİ DEĞİŞİM 13

2.1. Osmanlıcılık 15

2.2. Batıcılık 17

2.3. İslamcılık 18

2.4. Türkçülük 20

2.5. Ahlâk Düşüncesinde Değişim 21

III. BÖLÜM

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE YAYINLANAN FELSEFİ AHLÂK RİSALELERİ VE GELENEKSEL İSLAM AHLÂK DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ .24

3.1. Osmanlı'nın Son Döneminde Kaleme Alınan Ahlâk Risaleleri ……..... 24

3.1.1. Mikyasü'l Ahlâk ……. 24

3.1.2. Hülasatü'l Ahlâk ……. 24

3.1.3. Melzemetü'l Ahlâk ……..…… 25

3.1.4. Ahlâk-ı Nazarî ve Teracim-i Hukemâ ……. 25

3.1.5. Bergüzâr-ı Ahlâk ……. 26

3.1.6. Risâle-i Keşfiyye ……. 26

3.1.7. Fihrist-i Ahlâk ……. 27

3.1.8. Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye ……. 27

3.1.9. İlm-i Ahlâk …….. 28

3.1.10. Ahlâk-ı Hamidi ……... 28

3.1.11. Ahlâk ……... 29

3.1.12. İlm-i Ahlâk …….. 29

3.1.13. Ahlâk-ı Hamide ……... 30

3.1.14. Fezail-i Ahlâkiyye ve Kemalât-ı İlmiyye- Birinci, İkinci ve Üçüncü Kısımlar 30

3.1.15. Ahlâk-ı Dini …… 31

3.1.16. Behçetü'l-Ahlâk ……. 31

3.1.17. Esasü'l Ahlâk …….. 32

3.1.18. Felsefe-i İçtimaiyyeden İlm-i Ahlâk …….. 32

3.1.19. Hıfz-ı Sıhhat-i Ahlâk ……... 32

3.1.20. Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâk ……...… 33

3.1.21. Ahlâk ……...… 33

3.1.22. Nuhbetu'l-Fezâil ……. 34

3.1.23. Risale-i Ahlâk ……. 33

3.1.24. Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk …….. 34

3.1.25. Tasvir-i Ahlâk ……. 34

3.1.26. İlm-i Ahlâk …….. 34

3.1.27. Mekârim-i Ahlâk ……. 35

2.1.1. Mehmed Abdulkadir ve Mekârim-i Ahlâk Adlı Eseri ….……. 35

2.1.2. Mekârim-i Ahlâk'ın Latinize Edilmiş Metni …… 38

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME ..…… 118

KAYNAKÇA ..…… 121

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
haz.	: hazırlayan
Hz.	: hazreti
ltnz	: latinize
s.	: sayfa
s.a.s.	: sallallahu aleyhi ve sellem
sad.	: sadeleştiren
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
trans	: transkripsiyon
trc.	: tercüme eden
t.y.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Amacı, Önemi, Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızın ana konusu Osmanlı'nın son dönemi ahlâk düşüncesindeki değişimdir. Tarih boyunca gündemde olan, tartışılan, farklı anlayışların ortaya konulmaya çalışıldığı alanların başında ahlâk konusu gelmektedir. Günümüzdeki fikrî tartışmalarda da ahlâk konusu daima ön sıralarda yer alır. Hemen herkes çağımızda bir ahlâk bunalımının olduğu konusunda ittifak etmiş gibidir. Günümüzdeki ahlâkî yaklaşımları, tartışmaları daha iyi anlayabilmenin yolu geçmişi bilmekten geçmektedir. Bu anlamda Osmanlı'nın son dönemindeki ahlâkî tartışmaların ehemmiyeti büyüktür. Bu fikirden hareketle Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınan ahlâk risaleleri ve yazılış gerekçeleri hakkında bilgi verip Mekteb-i Saadet Müdürü Mehmed Abdulkadir'in *Mekârim-i Ahlâk* adlı risalesini latinize ederek gelenekle bağ kurma çabası açısından inceledik.

Bu noktada öncelikle İslâm ahlâk düşüncesi geleneğini gözden geçirmeye çalıştık. Bu gelenek içerisinde ortaya konmuş eserler, özellikle Kindî'nin *Risâle fi'l-hîle li-def'i'l-ahzân*, Fârâbî'nin *et-Tenbîh 'alâ-Sebîli's-Sa'âde, Fusûlü-'l-Medenî*, İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk*', İbn Sînâ'nın *er-Risâle fi's-Siyaseti'l-Menziliyye, Risâle fi'l-Birr ve'l-İsm, Risale fi'l-ahlâk,* Mâverdi'nin *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*, Gazzâlî'nin *İhyâ-u Ulumu'd-Din,* Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî,* Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Âlâi,* Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlâk Dersleri* adlı çalışmaları başta gelen başvuru kaynaklarımız olmuştur. Osmanlı son dönemi ile ilgili olarak İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Büyük Osmanlı Tarihi*, Enver Ziya Karal'ın *Büyük Osmanlı Tarihi*, Yusuf Akçura *Üç Tarz-ı Siyaset,* Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* faydalandığımız bazı kaynaklardır.

Çalışmamızın birinci bölümü bu gaye ile İslâm ahlâk düşüncesinin doğuşu ve gelişimi sürecini ele almakta, gelişim sürecinde pay sahibi olan İslâm ahlâk ekollerini -gelenekçi, tasavvufî, felsefî-, bilhassa felsefî ahlâk anlayışını ihtiva etmektedir. Asırları içine alan bu sürece tüm detayları ile yer vermek mümkün olmayacağından düşünür-eser-ahlâk anlayışı üzerinden yol alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturan Osmanlı son döneminin ise genel havasını ve dönemin fikrî yapısını aktarmaya çalıştık. Yaklaşık 600 yıl hüküm sürmüş Osmanlı Devleti'nin gerileme ve dağılma süreçleri elbette oldukça sancılı ve kaotik yıllardır. Son iki yüzyılı içeren bu süreç batılılaşmanın tesirlerinin siyasî, ticarî, askerî, kültürel, ilmî her alanda görülebildiği bir dönemdir. Fransız İhtilâli'nin getirdiği milliyetçilik akımı, Batı'da oluşan materyalizm, pozitivizm, darwinizm gibi akımlar, Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük gibi ideolojiler bu dönemin fikrî yoğunluğuna örnektir. Bu dönemde ahlâk da gündemde yerini almış, ahlâk problemleri tartışılır olmuştur. Batılılaşmanın tesirleri sonucunda ahlâk problemlerine yaklaşımda değişimler meydana gelmiş ve bazı düşünürlerce dinî ahlâkın yetersizliği ileri sürülmüştür. Diğer bazı yazar ve düşünürler ise gelenek ile bağı diri tutma çabasını ortaya koymuşlar, eserler neşretmişlerdir. Dolayısıyla çalışmamızın amacı Osmanlı son dönem felsefî ahlâk düşüncesinin gelenekle bağ kurma çabasını ortaya koymaktır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü oluşturan Osmanlı son dönem felsefî ahlâk risalelerinin tespiti ve orijinal baskının temini için *İslâm Ahlâk Kataloğu, İsam, İBB Atatürk Kitaplığı* gibi veri tabanlarından çevrimiçi kaynak tarama yöntemi ile faydalanılmıştır. Çalışmamızın ana kaynağı Mekteb-i Saadet Müdürü Mehmed Abdulkadir'in *Mekârim-i Ahlâk* isimli eseridir. Bu eserin latinizesinde orjinal metine bağlı kalınmış, ekleme ve çıkarmalar yapılmamıştır. Yine döneme kaynak teşkil eden felsefî ahlâk risalelerinin orjinal metinlerinden ve var olanların latinize edilmiş baskılarından yararlanılmıştır.

Osmanlı son dönemi yakın geçmişimizden günümüze fikrî uzantıları olması hasebiyle bugünün problemlerini okuyabilmenin mikyasıdır. Bu dönem çok sayıda araştırmanın konusu olmuştur. İslâm ahlâk felsefesi açısından da araştırılmaya değerdir. Bugüne dönük bir yanı olan bu sürecin İslâm ahlâk felsefesi açısından değerlendirilmesinin günümüz ahlâk problemlerine de ışık tutacağı ümidini taşımaktayız.

I.BÖLÜM

İSLÂM AHLÂK DÜŞÜNCESİ GELENEĞİ

Düşüncelerin oluşumu, sistemleşmesi tıpkı canlıların gelişim evreleri gibi inişleri ve çıkışlarıyla uzun soluklu bir süreçtir. Bu süreçleri tarihi seyri ile okumak meselenin aşamalarını ortaya koyarak anlam zenginliği oluşturma yolunda ilk ve en kıymetli adımdır. Bu izden yol alarak İslâm ahlâk düşüncesini Kur'an-ı Kerim'in nüzulü ile anlamaya çalışmak yerinde olacaktır.

İslâm'ın doğuşu ile Hz. Peygamber'in (s.a.s) örnekliğinde İslâm ahlâk anlayışı oluşmuştur. İslâm'ın yayılması ve fetihler ile İslâm düşüncesi, Türkistan'dan Fransa'nın güneyine, Kafkaslardan Hindistan'a kadar ulaşmıştır[1]. Özellikle insanlık tarihinin kadim izlerinin bulunduğu Ortadoğu ve Mısır, önemli kültür merkezleri İskenderiyye, Harran, Cündişapur'un İslâm topraklarına katılması Helenistik felsefenin tanınması açısından önemlidir. Buralardaki ilmî miras tercüme faaliyetlerinin tesiri ile İslâm düşünce dünyasının dikkatini çekmiştir. Özellikle Halife Me'mun'un Bağdat'ta *Beytül'l Hikme'yi* kurması ve teşvikleriyle tercüme faaliyetleri sistemli halde artarak devam etmiştir. Bu süreçte Hipokrat, Galen gibi hekimlerin, Eflâtun, Aristo gibi filozofların ve daha pek çok bilginin eserleri tercüme edilmiştir. Yine Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu *Nizâmiye Medresesi* ve örnekliğinde kurulan medreseler, Halife Müstansır'ın kurduğu *Mustansıriyye Medresesi* de ilmî faaliyetlerin önemli mekânlarıdır.

Tercüme edilenler arasında ahlâka dair eserler de bulunmaktaydı. Bu noktada Platon ve Aristoteles'in eserleri ahlâk düşüncesinin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Bilhassa Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* adlı eseri İslâm düşünce

[1] İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *"İslam Medeniyeti Tarihi",* Ankara 2006, s. 43.

geleneği üzerinde belirleyici bir konumdadır. İslâm ahlâk düşüncesinde zamanla gelenekçi, tasavvufî ve felsefî ahlâk[2] olmak üzere üç temel yaklaşım hâkim olmuştur.

1.1. Gelenekçi Ahlâk Ekolü

Gelenekçi ahlâk anlayışı, İslâm ahlâk konularını Kur'an ve sünnet perspektifinde ele alan ve bunları pratiğe taşıma gayesinde olan düşünce sistemidir. Ahlâka dair ilk yazılı kaynaklar hadis eserleridir. Hadis külliyatlarında bölümler/bâblar şeklinde edep, birr, hüsn-i hulk kavramlarıyla ahlâka yer verilmiştir. Gelenekçi ahlâk anlayışının ilk örneği *Abdullah b. Mübarek'in Kitabü'z-zühd ve'r-rekâık* adlı eseridir. [3] Gelenekçi ahlâk anlayışının müstakil ve sistemli örneklerinden biri Mâverdi'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* isimli eseridir. Mâverdî'nin ahlâk alanında kaleme aldığı bu eser bugün en bilinen eserlerinden biridir. *el-Bugyetü'l-'ulya fi edebi'd-din ve'd-dünya* adıyla da bilinmekle beraber daha çok *Edebü'd-dünyâ ve'd-din* ismiyle meşhur olmuştur.[4] Eser akıl ve heva, ilim, din, dünya, insandaki yüksek değerler başlıklarını taşıyan beş ana bölümden oluşmaktadır.

Mâverdî ilk bölümde yer verdiği aklı dinin aslı, dünya hayatının direği olarak tanımlar, tabiî ve mükteseb olmak üzere iki kısma ayırır. Akıl fazlalığının fazilet olup olmayacağı tartışmasına akıl fazlalığının noksanlık değil bir değer olduğu kanısını ekler.[5] Son bölümde ise aklın tek başına yetersiz olduğunu Allah'ın insanlığa peygamberler göndermesinden yola çıkarak aktarır. Eserin ikinci bölümü olan ilim bahsi; âlimin vasıfları ve ahlâkı, ilmin kıymeti ve niteliği, ilim öğrenme ve öğretmedeki incelikler, muhataba göre ilim öğretimi, hoca talebe ilişkisi konularına da geniş yer vermektedir. Mâverdî dünya hayatı ve insanı, dünya başlığına sahip dördüncü bölümde konu almaktadır. Dünya sevgisindeki ölçüyü kişinin kendisini her

---

[2] Hüsameddin Erdem, "Osmanlı'da Ahlâk ve Bazı Ahlâk Risaleleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 10, Konya 2000, s. 26.

[3] Mustafa Çağrıcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, 8. Baskı, İstanbul 2018, s. 76.

[4] Bkz. Abdullah Aydınlı, "Edebü'd-dünyâ ve'd-din", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 10, İstanbul 1994, https://islamansiklopedisi.org.tr/edebud-dunya-ved-din, s. 406-408.

[5] Mâverdi, *Yüce Hedefler Kitabı,* çev: Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi, haz: Yaşar Çalışkan, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 41.

an dünyanın her haline hazır vaziyette tutması şeklinde açıklar.[6] Dünyaya düşkünlükten vazgeçebilmek de kişiye nefse galip gelme, kalp ferahlığı, ahiret azığına sahip olmak gibi hasletler kazandıracaktır.[7] Mâverdî dünyada huzur bulmanın yolunun intizamdan geçtiğini ifade eder. Bu intizam ise ancak din, güçlü idareci, adalet ve hakkaniyet, emniyet ve güven, geçim darlığını önleme ve ucuzluk, ömrü aşan emel ile mümkündür.[8] Dünyadaki huzurun temelinde önemli rol oynayan dost seçiminde ise doğruya sevk eden akıl, iyiliklere sevk eden din, ahlâk güzelliği, karşılıklı sevgi[9] gibi hususları aramanın gerekliliğine dikkat çeken Mâverdî, dostları hem yardım eden hem yardım isteyen, ne yardım eden ne yardım isteyen, yardım isteyen lakin yardım etmeyen, yardım eden lakin yardım istemeyen olmak üzere dört gruba ayırır.[10] Ahlâkî erdemlerden biri olan cömertliğin sınırını layık olana yettiği kadar ve gerektiğinde verilmesi şeklinde çizer. Yine dürüstlük ve yalan başlığı altında sözün yalan olduğunu tespit etmenin yolları gösterilir.[11]

1.2. Tasavvufî Ahlâk Ekolü

Tasavvuf; nefsi terbiye ve tezkiye ile insanı hakikate ulaştırmayı hedefleyen tecrübî bir ilimdir.[12] Tasavvufî ahlâk, İslâm ahlâk konularını tasavvufî perspektifle ele alan düşünce sistemidir. Tasavvuf, hicri ikinci asırda Hz.Peygamber (s.a.s) gibi sade ve mütevazı bir yaşam sürmeyi savunan sahabilerce oluşturulan zühd hareketi ile başlamış ve ardından tasavvuf mekteplerinin kurulması, Haris el- Muhasibi'nin sistematiğe kavuşturması ile bir disiplin olarak doğumunu gerçekleştirmiştir. Tasavvufî ahlâk düşüncesinin örnekliğindeki ilk eser; Muhâsibî'nin *er-Riʿâye li-hukukıllâh*'ı, ardından Kelâbâzî'nin *et-Taʿarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*'u, Ebû

[6] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 207.

[7] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 219.

[8] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 256-284.

[9] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 331-334.

[10] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 341.

[11] Mâverdi, *a.g.e.,* s. 512-518.

[12] Süleyman Uludağ, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, İstanbul 2006, s. 1008-1020. – Müfit Selim Saruhan, "İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi", *Eskiyeni*, Sayı 28, 2014, s. 63

Tâlib el-Mekkî'nin *Kutü'l-kulûb*'u, Serrâc'ın *el-Lümaʿ*ı, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si, Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u, Gazzâlî'nin *İhyâʾ*sı, Sühreverdî'nin *ʿAvârifü'l-maʿârif*'idir.[13]

Gazzâlî'nin *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri tasavvufî ahlâk ekolünün en meşhur ve günümüze ulaşmış örneklerindendir. Dört ciltten oluşan bu eserde temizlik, ibadetler ve ilim, toplum, aile, devlet, ahlâk, sanat, estetik, Allah'ın varlığının delilleri gibi konular işlenmektedir. Genel anlamda döneminde ve öncesinde ele alınmış alınmamış pek çok meselenin ayet, hadis, büyüklerin sözleri, yazarın özgün fikirleri ile değerlendirildiği, psikoloji, pedagoji, sanat, felsefe, kelam, fıkıh gibi ilimlere dair mâlumatların da incelikle işlendiği bir eserdir.[14]

Gazzâlî Allah'tan başka her şeyden kalbin boşaltıldığında oraya Allah'ın sevgisinin dolacağını ve bunun kulluktan özgürlüğe yükselmek[15] olduğunu belirterek tasavvufun gayesini kulu özgürleştirmek olarak açıklar. Bu bir nevi tasavvufun genel kabulünde var olan "hiçlik" makamının Gazzâlî yorumu ve katkısıyla ele alınmasıdır. İhya'da Gazzâlî ahlâkı "*nefiste yerleşmiş olan bir şekil ve heyetten ibarettir. Düşünüp taşınmaya lüzum görmeden bütün işler kolaylıkla bundan meydana gelir*"[16] diyerek tanımlar ve ahlâkın dört esası (hikmet, adalet, şecaat, iffet) konusunda geleneği devam ettirir. Ruhun hastalıklarını yani kötü hasletlerle mücadeleyi bedenin hastalıklarına benzetir. Riyâzet yoluyla ahlâkın değişebileceğini hayvanların dahi ehlileştirildiği örneği üzerinden huylara teşbih yaparak ifade eder ve güzel ahlâka ulaşmanın yollarını da açıkça izah eder.

Üçüncü ciltte yer alan kalbin halleri, nefsin terbiyesi, ahlâkın güzelleştirilmesi, kalbin hastalıkları ve tedavisi, iki şehvetin mahiyeti ve kontrolü, dilin afetleri, öfke, kin, haset gibi duyguların kontrolü, dünyaya dair meseleler, cimrilik, mal sevgisi, makam sevgisi ve riya, kibir ve böbürlenme, gurur; dördüncü cilt tevbe, sabır ve şükür, korku ve ümit, fakt ve zühd, tevhid, tevekkül, muhabbet, niyet, ihlas, murakabe, muhasebe, fikir, ölüm başlıkları altında İslâm ahlâk düşüncesi

---

[13] Mustafa Çağrıcı, *a.g.e.,* s. 111.

[14] Gazzali, *İhya'u Ulumu'd-Din*, Cilt 3, İstanbul 1975, s. 125.

[15] Gazzali, *a.g.e.,* s. 211.

[16] Gazzali, *a.g.e.*, s. 174.

konuları ayetler, hadisler, büyüklerin sözleri, yazarın özgün fikirleri ve psikoloji, sosyoloji, din eğitimi, pedagoji gibi ilimler için kaynak olabilecek bakış açılarıyla aktarılmıştır.

1.3. Felsefî Ahlâk Ekolü

Felsefî ahlâk ekolü, ahlâkî konuları Kur'an ve sünnetin yanında aklî olarak da ele alıp değerlendiren, ahlâka dair teori ortaya koyan, ahlâkî meselelerin çözümünde metot öneren bir bakış açısıdır. Bu yönüyle gelenekçi ahlâk ekolü ile tasavvufî ahlâk ekolünden ayrılmaktadır.[17] İslâm düşünce dünyasında önemli bir yeri olan tercüme faaliyetlerinin tesiriyle gelişmeye başlamıştır. İslâm düşüncesinin felsefe ile tanışma evresi olan bu dönemin akabinde Kindî, Fârâbî, İhvan-ı Safâ, İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Nasîrüddin Tûsî gibi düşünürler felsefî bakış açısıyla ahlâka dair müstakil eserler kaleme almışlardır. Böylece ahlâk düşüncesi geleneği oluşmuştur.

Kindî'nin ahlâkla ilgili eseri *Risâle fi'l-hîle li-def'i'l-ahzân'*dır. Kindî üzüntüyü "*sevilen şeylerin elden gitmesinden ya da amaçlanan şeylerin gerçekleşmemesinden doğan psişik (nefsani) bir acı"*[18] şeklinde tanımlamıştır. Üzüntüden kurtulma yolu olarak dünyanın geçici olduğunun ve hiçbir hâlin kimsede ebedî kalmayacağının bilincinde olmak gerektiğini belirtir. Yine kanaate dikkat çekerek metanet ve rızanın nefse yerleşmesinin gerekliliğini, üzüntünün kaynağını bulup gerekli engellemeyi yapmanın önemini ifade eder. Burada oluşabilecek her üzüntüye hazırlıklı olmak da bir yol olarak sunulur. Yine dertlerin yalnız bize değil herkese geldiğinin bilincinde olmaya, hiç derde sahip olmamanın insanın ölümlü oluşu ile çelişeceğine dikkat çekmektedir. Üzüntünün yalnızca ebedi hayatla ilgili meseleler için olabileceği ancak bunun akla uygun olduğunu ifade eder. Son olarak ölüm korkusu için ölümün insan olmanın gerekliliği gibi bir bakış açısı sunarak yersiz bir korku olduğu belirtir.

Fârâbî pek çok eserinde ahlâk düşüncesine yer vermekle birlikte *et-Tenbîh 'alâ-Sebîli's-Sa'âde, Fusûlü-'l-Medenî* isimlerindeki iki eserinde en belirgin tema

[17] Mustafa Çağırıcı, *a.g.e.,* s. 78.

[18] Yakub. İshak el-Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları / Ahlak Klasikleri*, trc. Mustafa Çağrıcı, 4. Baskı, Ankara 2019, s. 51.

ahlâktır. Fârâbî'nin *et-Tenbîh 'alâ-Sebîli's-Sa'âde* isimli eserinin hemen başında mutluluk anlayışı yer alır. Mutluluğu amaç ve *bizzat kendisinden dolayı tercih edilen*[19] olarak görmektedir. Fârâbî mutluluğa güzel eylemleri isteyerek, severek ve devamlı yapmakla ulaşılacağını anlatır.[20] Erdemli orta anlayışına da geniş yer veren Fârâbî, itidâle benzeyen lakin itidâl olmayan davranışlar konusunda ikazlarda bulunur.[21] İlimlerin sınıflandırılması ve felsefenin bölümleriyle eser son bulur. *Fusûlü-'l-Medenî'*de ise siyaset felsefesi mahiyetinde toplum ve ahlâk konuları işlenmektedir. Fârâbî nefsin kısımları ve melekelerini besleyici, hisseden, tahayyül eden, arzu eden, düşünen olmak üzere beşe ayırmıştır.[22] O kişinin doğuştan bir erdem yahut eksikliğe sahip olamayacağını ancak meylinin olabileceğini, bu meylin de yok edilebileceği ve değiştirilebileceğini savunur.[23] Bilginin tanımı ve mahiyetine, siyasete ve erdemli toplumun özelliklerine, yöneticilerin vasıfları ve çeşitlerine eserde detaylıca yer verilmiştir. Fârâbî varlıkların cinslerini maddeden yaratılan, semavî cisimler, rûhânî cisimler olmak üzere üçe, âlemi de ruhanî, semavî, heyûlânî olmak üzere üçe ayırmıştır.[24] İlk Sebep, insanın bileşik varlık oluşu gibi metafizik meselelere de önemli bir yer vererek eserini tamamlamıştır.

İbn Miskeveyh'in kendinden sonrakilere öncülük eden[25] ve günümüze ulaşan en önemli ahlâk felsefesi eseri tam adıyla *Tehzîbu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk'*[26]tır. Eser 7 bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm insan nefsi, mahiyeti ve güçlerini konu alır. Nefsin cisim olmayışını; cisimlerin bir suretinin oluşu ve bu suretten ayrılmadan başka bir sureti alamayacaklarını, nefsin ise cisimlerin suretleri değiştikçe ilkini de sonrakini de alabildiğini ve dahi eğitim, bilim ile anlayışının arttığını belirterek anlatmıştır. Nefsin araz olmayışını ise arazın başka bir arazı

[19] Hanifi Özcan, *Fârâbî'nin İki Eser,* 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 146.

[20] Hanifi Özcan, *a.g.e.,* s. 147.

[21] Hanifi Özcan, *a.g.e.,* s. 157.

[22] Hanifi Özcan, *a.g.e.,* s. 50.

[23] Hanifi Özcan, *a.g.e.,* s. 54-56.

[24] Hanifi Özcan, *a.g.e.,* s. 97.

[25] Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi,* trc: Salih Tuğ, Cilt 2, İstanbul 1980, s. 616.

[26] İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk,* trc: Abdülkadir Şener- İsmet Kayaoğlu- Cihat Tunç, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 11.

taşıyamadığı, kendi başına bir varlığı olmadığı kanısı ile ifade etmiştir. Burada cevherin altını çizerek nefsin cevher olduğunu, cevherin daima cisimlerden daha mükemmel ve tam bir şekilde arazları kabul eden ve taşıyan şey olduğunu belirtmiştir.[27] Mutluluğu ise, insanın kendine has eylemlerinde tam olması olarak tanımlar. Faziletleri hikmet, iffet, şecaat, adalet olarak dört kısımda ve alt başlıklarla detaylıca inceler. İkinci bölümde Aristo ve Galinos'un görüşlerine de yer vererek ahlak, huy gibi kavramları ele alır. Ahlâkı *"nefsin düşünüp taşınmadan kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan durum"*[28] olarak tanımlamış, doğuştan getirilen ve sonradan kazanılan iki tür ahlâktan söz etmiştir. İnsan ufkunun katman ve dereceleri olduğunu en üst dereceninse kâmil insan olmakla ufkun aydınlığına kavuşmak olduğunu ve buraya da ancak filozof ya da peygamberlerin ulaşmış olduğunu ifade eder. Bedenin geçiciliğinden yola çıkarak yalnızca bedenin mutluluğu için çaba sarf etmenin yetersizliğine ölümsüz olan ruhun mutluluğunun elzem oluşuna dikkat çekilir. Dördüncü bölüm insanın fiillerinden beşinci bölüm ise bir nevi bu bölümün devamı niteliğinde sevginin türlerinden bahseder. Altıncı ve yedinci bölüm ise tamamıyla nefsin hastalıklarına ve bunların tedavisine ayrılmıştır. İbn Miskeveyh ruh ve bedeni bir bütün olarak görmekle bütüncül bir sıhhat anlayışı ortaya koymaktadır. Kîndî'nin *Def'u'l-Ahzan*'ına da atıf yapılarak eser tamamlanır.

İbn Sînâ'nın *er-Risâle fi's-Siyaseti'l-Menziliyye, Risâle fi'l-Birr ve'l-İsm, Risale fi'l-ahlâk* isimlerindeki üç risalesinden yola çıkarak ahlâk anlayışının genel hatlarını çizmek mümkün olacaktır. *Risâle fi'l-ahlâk*'ta nefsin güçlerini, gelenekte de olduğu üzere iffet, cesaret, hikmet, adalet olarak dörde ayırır. [29] İnsanın görevinin faziletleri elde etmek ve reziletlerden kaçınmak olduğunu belirterek faziletin itidâl olduğunun altını çizer.[30] Ahlâkın kazanılır olduğunu, alışkanlık haline getirmekle ahlâkın değiştirilebilirliğini belirtir.[31] İtidâlin gerekliliği ve mahiyeti beden

[27] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 22-23.

[28] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 51.

[29] Fatih Toktaş, "İbn Sînâ'nın Risâle fî İlmi'l-Ahlâk Risâlesinin Takdim, Tahkik ve Çevirisi", *Deufd XLIII,* 2016, s. 46.

[30] Fatih Toktaş, *a.g.m.,* s. 48.

[31] Fatih Toktaş, *a.g.m.,* s. 49-50.

hastalıklarının tedavisinden yola çıkılarak zamana, mekâna, kişiye göre değişebilirliğini anlatır.[32] Bir diğer risale olan *Risâle fi'l-Birr ve'l-İsm* dengeli fiillerin hangi fiiller olduğunu sormakla başlar. İbn Sînâ'nın tıp bilgisini ahlâk ile harmanladığı bu risalede hastalığın durumuna göre tedavisinin değişeceği gibi fiilleri de kişinin durumuna, zamana, mekâna, amacına göre değerlendirmenin gerekliliğini ifade etmiştir. Risalede huyların zıtlarıyla ele alındığı, bunun da tedavi ve ıslah şekli olarak gösterildiği görülmektedir.[33] İtidâl bağımlılıktan uzaklık olarak tarif edilmiştir.[34] Nefsin sıhhatliliği güzel ve hayırlı davranışlarının olması, hastalığı ise kötü ve şerli davranışların ortaya çıkması iledir. Nefsin güçleri besleyen, hisseden, hayal eden, ilham eden, akleden taksimiyle detaylandırılır. Faziletler ve reziletler ise beden ile akla ait olan nutkî, kesb ile elde edilenler hulkî olmak üzere iki başlıkta değerlendirilir. Fazilet ve reziletlere istidatlı olarak dünyaya gelen insan adet haline gelene kadar bunları tekrarladıkça nefse yerleşir. Fazilet sahibi olanlarla nefsine hâkim olanlar arasındaki farkın isteklilik ve haz almak, pişmanlık duymamak olduğunu belirtir.[35] Hikmet bahsinde İbn Sînâ'nın sudûr teorisi yer alır.[36] Diğer risale *er-Risale fi's-Siyaseti'l- Menziliyye* isminden de anlaşılacağı üzere aile siyasetini ihtiva eder. İbn Sînâ tüm insanların imkânlarında, statülerinde farklılıklar olmasının toplumsal olmak ve tamamlamak-tamamlanmak dengesi üzerinden Allah'ın ihsanı olduğunu belirtir.[37] Kişinin en önemli siyasetinin kendi ile olan olduğu belirtilirken dostun önemine dikkat çekilir ki kişiye kusurunu söyleyen kişi dost tanımını doldurabilecek olandır. Gelir ve gider siyasetinde kazanç şekilleri ve paranın idaresi aktarılarak aile siyasetine geçilir.[38] İyi kadın tanımı ile konuya başlayan İbn Sînâ

[32] Fatih Toktaş, *a.g.m.,* s. 50-51.

[33] Gürbüz Deniz, "İbn Sînâ'nın Ahlâk'a Ait Risâlesi", *Diyanet İlmî Dergi,* Cilt 50, Sayı 1, s. 233.

[34] Gürbüz Deniz, *a.g.m.,* s. 235.

[35] Gürbüz Deniz, *a.g.m.,* s. 238-239.

[36] Gürbüz Deniz, *a.g.m.,* s. 241.

[37] Vecdi Akyüz, "Aile Siyasetine Dair Risâle", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* Cilt 3, s. 907.

[38] Vecdi Akyüz, *a.g.m.,* s. 910-912.

erkeğe de kadını iyi şartlarda yaşatması, koruması, aldatmaması gibi sorumluluklar yüklemiştir. Çocuklarla ve hizmetçilerle ilgili siyaset ile risale tamamlanmıştır.[39]

Tûsî'nin ahlâk felsefesi ile ilgili eseri *Ahlâk-ı Nâsırî'*dir. Eser giriş ve üç ana bölümden müteşekkildir. Tûsî, huyu *"fikir ve düşünüp taşınmaya (reviyyet) ihtiyaç olmaksızın fiilin nefisten kolaylıkla sâdır olmasını sağlayan meleke"*[40] olarak tanımlar. Tûsî erdemleri hikmet, iffet, şecaat diye üçe ayırmış, bu üçünden meydana gelen erdeme ise adalet demiştir. Adalet erdemini ve eşitliği detaylı bir şekilde incelemesinde adaleti itidâl ile eş anlamlı kullanımı dikkat çekicidir. Tûsî insânî nefsin kuvvelerini; ayırt etme, def etme, çekme olarak üçe ayırmış ve bunlardaki itidâli nicelik ve nitelik açısından ele almış, erdemlerle ilgili alışılagelen ifrat ve tefrit ayrımına *sapmayı* (redâet) da eklemiştir.[41] Tek tek kuvvelerin hastalıkları ve tedavi yöntemleri sıralanmıştır. Tûsî ev idaresinin yuva kurmanın ve çoğalmanın gerekliliği, insanın gıda ile hayatta kalabileceği ve bunun üretimi, temini, korunmasının da güvenli bir idarede güvenli kişilerce sağlanabileceği gerçeğinden yola çıkarak ortaya koyar. Bu birliğin (aile) de bir idareye ve idareciye sahip olması gerektiğini ifade eder. Evdeki dengeleri sağlıklı bir şekilde tutması, her bireyin ihtiyaçlarını bilmesi ve karşılaması gibi pek çok sorumluluk ev idarecisine verilir. Bunun yanında evin fiziki yapısı ile ilgili de bir resim çizer.[42] Sosyalliğin gerekliliği, sevgi, hükümdarlık, adalet gibi sosyal konularla ilgili Tûsî sevgiye geniş bir yer ayırır. Sevgiyi adaletten üstün görür kapsayıcı ve iyileştirici yanlarına, çeşitlerine dikkat çeker. [43]

Kınalızâde Ali Efendi'nin ahlâk ile ilgili eseri *Ahlâk-ı Alâî*'dir. Eser giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Kınalızâde felesefeyi, teorik felsefe (matematik, metafizik, doğa ilimleri),[44]pratik felsefe (ahlâk, ev idaresi, devlet yönetimi) olarak iki kısıma ayırır. Ahlâk terbiyesi başlığı altında insanî nefs ve yetkinliklerini işler. Nefsin yetkinliğinin neticesinin iyilik ve mutluluk olduğunu ve bunu elde etmenin de

[39] Vecdi Akyüz, *a.g.m.,* s. 913-917.

[40] Nasîrüddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî,* trc: Anar Gafarov- Zaur Şükürov, 2. Baskı, İstanbul 2007, s. 81.

[41] Nasîrüddin Tûsi, *a.g.e.,* s. 149.

[42] Nasîrüddin Tûsi, *a.g.e.,* s. 188-191.

[43] Nasîrüddin Tûsi, *a.g.e.,* s. 247.

[44] Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Âlâi,* sad: Murat Demirkol, 2. Baskı, Ankara 2019, s. 40.

tasavvur etmekle olduğunu belirtir.[45] Devamında huy ve erdemler yer alır. Adalet erdemi düzen sağlama özelliğinden dolayı diğer erdemlerden üstün tutulmuştur. İkinci ve üçüncü makalelerde ev ve devlet yönetimi konuları yer alır.

Ahmet Hamdi Akseki'nin ahlâk görüşünü, müşavere azası olarak görev yaptığı dönemde telif ettiği eseri *Ahlâk Dersleri* ortaya koymaktadır. Eser 14 bölümden oluşmaktadır. Akseki ahlâkın değişip değişmemesi konusunda orta yolu bulmuş, herkesin tabiatındaki aslî melekelerinin her daim var olduğunu, eğitim, çevre gibi etkenlerle hasletlerin değişebileceğini belirtmiştir.[46] Ahlâkî ekollere (lezzet ahlâkı, menfaat ahlâkı, tekâmülcü ahlâk, ihtisâsa dayalı ahlâk) yer vermiş ve bunları değerlendirmiştir.[47] Akseki'nin diğer ekollerle kıyasladığında daha sağlıklı ve akla uygun bulduğu, yer yer eleştirmekten de geri durmadığı (kanun çerçevesinde bir ahlâk anlayışı olması gibi) Kant'ın ödev ahlâkını konu alır. Ahlâkî sorumluluğu niyet ve fiil için olmak üzere iki kısma ayırır.[48] Kanunların bozulmamaları için müeyyideye ihtiyaç duymaları gerçekliğinden yola çıkarak ahlâkın müeyyidesinin ulûhiyyet ve ahiret inancı olduğunu ifade eder.[49] Ruhun terbiyesinde arınma, bilgilenme ve eylemin önemine dikkat çeker. Hissin, düşüncenin ve iradenin arınmasını detaylıca anlatır. Yine cismî ve bedenî, ailevî, medenî, içtimaî alanlardaki vazifeler ve haklarla ilgili de görüşler ortaya koyularak eser tamamlanır.[50]

---

[45] Kınalızade Ali Çelebi, *a.g.e.*, s. 60.

[46] Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersler Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı,* sad: Ali Arslan Aydın, İstanbul 1971, s. 21.

[47] Ahmet Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 32-41.

[48] Ahmet Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 84.

[49] Ahmet Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 144-145.

[50] Ahmet Hamdi Akseki, *a.g.e.*, s. 246-383.

II. BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATINDAKİ DEĞİŞİM

Osmanlı Devleti 13.yy'da kurulmuş, yaklaşık 600 yıl hüküm sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin tarihi farklı dönemlerde ele alınarak incelenir. Bir dünya devleti olma sürecinde siyasî, sosyal, ekonomik, teknolojik olarak çağındaki diğer devletlerden her bakımdan üstündü. Duraklama, gerileme ve dağılma süreçlerinde bu gücünü yavaş yavaş kaybetmiş, devlet kurumları işlevselliğini yitirmiştir.

Osmanlı Devleti için gerileme dönemini başlatan kırılma 1683 Viyana kuşatmasının başarısızlığı ve 1699 Karlofça Antlaşması[51] olmuştur. Elbette tek sebep siyasî ve askerî başarısızlıklar değildir. 15-16. yüzyıllarda Batı Rönesans, reform evrelerinden geçmekle siyasî, kültürel pek çok değişimler yaşamış, coğrafi keşiflerle yeni ticaret yolları keşfetmiştir. Batı'daki bu değişim Osmanlı'yı da etkilemiş, Osmanlı'nın dünya ekonomi pastasındaki payı küçülmeye başlamış, askerî başarısızlıklar, iç isyanlar, ekonomik krizler baş göstermiştir. Devletin ve toplumun İngiltere, Fransa gibi Batı'lı devletlerin değişimlerinden etkilenmesi Osmanlı Devleti için yeni bir evreye geçiş sürecini başlatmıştır.

18. ve 19. yy gelindiğinde ıslahatların ve yeniliklerin artarak devam ettiği görülmektedir. Darphane kurulmuş, 1718 Pasarofça Antlaşması ile başlayan Lale Devri ıslahatları ile Batı'ya elçiler gönderilmiş, matbaa Osmanlı'ya getirilmiş, yabancı dillerdeki eserler Türkçeye çevrilmiş, kâğıt, çini, kumaş gibi imalathaneler kurulmuş, çiçek aşısı kullanılmıştır. Batı'nın sanatsal anlamda da etkisiyle mimaride barok-rokoko tarzı kullanılmaya başlanmış, mühendishaneler kurulmuş, humbaracı ocağı kurulmuş, İstihkâm Okulu açılmış, yerli malı kullanımı zorunlu hale gelmiş, Nizam-ı Cedit ordusu kurulmuş, İrad-ı Cedit hazinesi oluşturulmuş, daimi elçilikler

[51] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* 6. Baskı, Cilt 5, Ankara 1999, s. 2.

açılmaya başlanmıştır.[52] Yine bu yüzyıllarda gerçekleşen Fransız İhtilâli (1789) Fransa ile başlayıp Avrupa ülkelerine yayılan fikrî bir değişim hareketi olmuştur. Bu hareketle özgürlük, adalet, eşitlik, demokrasi, milliyetçilik kavramları yeni anlamlar kazanmıştır. Osmanlı gibi zengin etnik yapıya sahip ülkeler bu hareketten etkilenmiş, milliyetçilik kavramı etrafında kendi devletini kurma ve yönetme anlayışı oluşmuş, Osmanlı'nın iç karışıklıkları artmıştır.[53] II. Mahmut döneminde ıslahat hareketleri devam etmiş, âyanlarla 1808 yılında Senedd-i İttifak imzalanmış, Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiş, Batı tarzı eğitim veren rüştiyeler açılmış, ilk ulusal marş bestelenmiştir.[54]

13. yy'da bir beylikten doğan, 15.-16. yy'larda en güçlü dönemlerini yaşayan Osmanlı Devleti ile aynı dönemde Batı ülkeleri paradigmalarını değiştirecek etkilerle burun buruna olmuş, feodalitenin yıkılması, Rönesans, reform, coğrafi keşifler ile değişimler yaşamıştır. Osmanlı için de oldukça sancılı geçecek 17.-19. yy'lar gerek devlet politikalarında gerekse toplumun ideolojilerinde değişimlerin yüzyılları olmuştur. Batı'daki yenilikler yakından takip edilmiştir.[55] Bilhassa 18.-19. yy'lar aydın ve düşünürler için yoğun süreçler olmuştur.

Tanzimat Fermânı (Gülhâne Hatt-ı Hümayun) ile başlayan Tanzimat Dönemi (1839-1876) iç ve dış tesirlerin çoğaldığı, gelenek ve yeniliğin karşı karşıya kaldığı, muhtelif ideolojilerin oluştuğu bir zaman dilimidir. Yine bu dönem Osmanlı düşünce yapısındaki değişimlerin bilhassa gazete ve dergiler üzerinden gözlemlenebilir olduğu bir dönemdir.

---

[52] Kazım Sarıkavak, "Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi",*Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 190-194.

[53] Ercüment Kuran, "Fransız İnkılâbı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi 1789-1922", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688209, s. 738.

[54] Zahra Zakıa, "Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 250-256.

[55] İhsan D. Dağı, " Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 322-325.

Tanzimat Fermânı'nın akabinde Kırım Savaşı gerçekleşmiş (1856) ve aynı yıl içerisinde Islahat Fermânı da ilan edilmiş, Paris Barış Konferansı (1919) düzenlenmiştir. Bu fermân ile azınlıklar dinî, hukukî, eğitim, siyasî, ekonomik anlamda Müslümanlarla aynı şartlara sahip olacaktır.[56] Islahat Fermânı'nın akabinde ilan edilen Kanun-i Esasi (1876) ile yönetim anlamında da değişim yaşanmıştır.[57]

Tanzimat Dönemi'nde yönetim, hukuk, ekonomi, askerlik, eğitim alanlarında pek çok yenilik yapılmıştır. Bunların bir kısmı; valilerin yetki ve sorumluluklarının değiştirilmesi, meclislerin kurulması, mecellenin hazırlanması, Danıştay ve Yargıtay'ın kurulması, Maarif Nezareti'nin kurulması, Darüşşafaka'nın açılması, kız öğrenciler için öğretmenlik ve sanat okullarının açılmasıdır.[58]

Tanzimat Dönemi; Osmanlı'nın gerilemeye başladığı 17-18.yy'ların vakıaları dolayısıyla devletin kaotik bir süreçle yüzleşiyor oluşu ile fikirlerin devlete tesirlerinin en net görülmeye başlandığı dönemdir.[59] Bunlardan ilki Fransız İhtilâli ile gündeme gelen milliyetçilik kavramının Osmanlı için bölünmelere sebep olacak güçte olmasına karşın belirginleşen Osmanlıcılık düşüncesiyken bu ideolojiyi Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük takip etmiştir.

2.1. Osmanlıcılık

Osmanlıcılık; Fransız İhtilâlini müteakip yayılan milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehdit eder duruma gelmesine karşın ortaya çıkan

---

[56] Nora Şeni, "1856 Fermanı ya da Avrupa Arzusu Söyleminin İcadı", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 320.

[57] Selda Kaya Kılıç, "1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin Hazırlanışı", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 361.

[58] Necati Cemaloğlu, " Osmanlı Devleti'nde yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2005, https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49973/640671 - article_cite, Cilt 7, Sayı 14, s. 156-159.

[59] Mümtazer Türköne, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Paşa", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara 1999, s. 275-276.

siyasî düşüncedir.[60] Osmanlıcılık fikri, Osmanlı'da yaşayan tüm milletleri din, dil, ırk, mezhep ayrımına tabi tutmaksızın birleştirmenin, eşit haklar tanımanın gerekliliğini öne sürmektedir. Osmanlıcılık fikrini üzerinde taşıyan adımlardan ilki Tanzimat Fermânı diğeri de hemen peşinden gelen ve azınlıkların haklarını gündeme taşıyan Islahat Fermânıdır.

Devletin daha önceleri de siyasî bir politika olarak yürüttüğü Osmanlıcılık fikri, 19.yy'ın sonlarında Yeni Osmanlılar ile (Şinasi, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Agâh Efendi[61]) yeniden gündeme gelmiştir. Genç Osmanlılar Mustafa Fâzıl Paşa'nın desteğiyle Londra'da Genç Türkiye Cemiyeti ismiyle bir cemiyet kurmuşlardır. Faaliyetleri daha çok gazete üzerinden dönemin paşalarına muhalefetlerini ifade etmek olan düşünürler grubu Genç Osmanlılar, zaman içinde kendi içlerindeki perspektif ayrılıkları ile dağılmıştır. Jön Türklerin öncüleri olan, aynı dönemdeki tesir ve yönlendirmeleriyle de 1876 tarihinde Kanuni Esâsi'yi ilan ettiren bu grup, devletin gidişatında göz ardı edilemeyecek tesirlere sahip olmuştur.[62]

I. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin Osmanlı olduğu, devletin dilinin Türkçe olduğu, kanun yetkilerinin üstünlüğü gibi konuları içeren ilk anayasa yürürlüğe girmiş, meclis açılmış lakin Abdülhamit'in 93 harbini bahane ederek tatil etmesi ve bir daha çağırmamasıyla hükmünü yitirmiştir.[63] Meclisin kapatılması ile hükümsüz kalan I. Meşrutiyet'in ardından teşkilatlanan ve Balkanlarda ayaklanan İttihat ve Terakki Cemiyeti Genç Osmanlıların (Jön Türkler) da desteği ile II. Meşrutiyet'i ilan ettirme yoluna gitmişler, 33 yılın ardından II. Meşrutiyet ilan edilmiştir.[64]

Özetle; bir devlet politikası olarak tercih edilen Osmanlıcılık düşüncesi milliyetçilik akımına karşı bir tedbir olarak görülmüştür. Yeni Osmanlılar'ın temel

---

[60] Azmi Özcan, "Osmancılık", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 33, İstanbul 2007, https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik, s. 485

[61] Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 43, İstanbul 2013, https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-osmanlilar-cemiyeti, s. 431-432.

[62] Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi,* Cilt 4, s. 496.

[63] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* 16. Baskı, İstanbul 2013, s. 119-120.

[64] M. Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 23, İstanbul 2001, https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti, s. 480-482.

ideolojisi olmuştur. Osmanlı Devleti, Osmanlıcılık politikası ile azınlıklar ve Müslüman halkın haklarda eşitlenmesini böylelikle devlet bütünlüğünü korumayı hedeflemiştir. Osmanlıcılık düşüncesinin II. Meşrutiyet sonrası etkinliği azalmıştır. Osmanlıcılık fikrini savunan Yeni Osmanlılar/ Jön Türkler süreç içerisinde dağılmalar, yeniden toplanmalar, kollara ayrılmalar, muhtelif merkezlerde teşkilatlanmalar gibi iç değişimler geçirmiş, zamanla gücünü yitirmiştir.

2.2. Batıcılık

Batıcılık, Osmanlı Devleti'nin son döneminde askerî, siyasî, politik alanlardaki başarısızlıklarla güç kaybetmesine karşın teknoloji, ekonomi, bilim, sanat gibi alanlarda güçlenen Batı'nın örnek alınması fikridir.

Osmanlı Devleti; Batı'nın coğrafi keşifler, Rönesans, reform, Sanayi Devrimi, Fransız İhtilâli gibi içinden geçtiği siyasal, sosyal, askerî, ticarî, kültürel, bilim ve teknoloji alanlarındaki değişimleri yakından takip etmiş geri kalmamak için yeniliklere başvurmuştur. Nitekim hedeflendiği kadar büyük ve hızlı bir başarıya ulaşılamamış, Batı'ya giden elçilerin ve aydınların ülkenin bekası adına eleştirileri, düşünceleri ile yüzü Batı'ya dönmenin gerekliliği fikri gelişmiştir. III. Selim Dönemi yenilikleri ile başlayan Batı'yı inceleme ve dönemin gelişmişlik düzeyini yakalama gayreti ile ilk batılılaşma hareketleri görülmektedir. Tanzimat Dönemi belirginleşen bu fikrî akım II. Meşrutiyet'te *garpçılar* adıyla düşüncelerini ve ideolojilerini ortaya koymuştur.

Garpçılar batıcılığın savunucuları olarak emsali Batı olan ve ancak bu örneklikle terakkiyata kavuşulacağı iddiasıyla 18 maddelik bir yönetim modeli ortaya koymuşlardır.[65]

Garpçılığın en önemli temsilcileri Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri[66]dir. Osmanlı Devleti adına yenileşmenin adı nizam yani düzen iken

[65] M. Şükrü Hanioğlu, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 5, İstanbul 1992, https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma - 1-giris, s. 151.

[66] Batılılaşma, *a.g.e.,* s. 150.

Garpçıların nizam kavramının yerini terakki kavramına bıraktığı görülür.[67] Düzen içeriden bir değişimi, yenilenmeyi anlatan bir kavram olmakla Batıcıların perspektifinde ülkenin kurtuluşu için yeterli güce sahip değildir. Terakki ise dönemin hatırı sayılır gücü Batı'nın bu gelişime ulaşmasında geçirdiği evreleri okuyup aynı yolculuğu yaparak yani onu örnek alarak kökten bir değişimi ifade etmektedir. Bu da esasında Batıcılığın hedef ve gayesini ortaya koymaktadır. Bu bakış açısıyla Garpçılar, İslâm ve inançlar konusunda da reformların gerekliliğini savunmuş hatta bazıları dinin de geri kalma sebebi olduğu kanısı üzerinden materyalizm perspektifinde ideolojilerini ortaya koymuşlardır.

Garpçılık temelde Osmanlı Devleti'nin gelenekselliği dolayısıyla geri kaldığını savunmaktadır. Bunun yanında Batı'yı örnek almanın ne düzeyde olması gerektiği hususunda muhtelif bakış açıları mevcut olmuştur. Binaenaleyh zamanla Batı'yı her yönüyle örnek almayı savunan tam Batıcı olanlarla [68] Batı'nın yalnızca bilim ve teknolojide örnek alınması fikrini benimseyen ılımlı olanlar[69] şeklinde bölünmeler yaşanmıştır.

Özetle; Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmeye başladığı yılların kaotik ortamı pek çok fikir hareketi gibi batıcılığı da doğurmuştur. Batıcılık yenilgi ve ekonomik krizlerin tesiriyle güç kaybeden Osmanlı'nın eski gücüne kavuşmasının yolunun Batı'ya benzemekten geçtiği fikri üzerinden bilhassa II. Meşrutiyet'te kendini gösteren bir ideoloji olmuştur.

2.3. İslâmcılık

İslâmcılık; İslâm'ı en saf hali ile anlayarak hurafe ve bâtıldan arındırmakla İslâm dinini benimsemiş milletlerin geleceğini şekillendirme ve din birliği ile ortak gücü sağlama düşüncesine sahip bir ideolojidir.

Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî, ekonomik pek çok alanda güç kaybetmeye başlamasının ardından oluşan "Bu ülke nasıl kurtulur?" sorusuna verilen cevaplardan biri de İslâmlaşmak yani İslâm'ı özüne uygun yaşamak olmuştur.

[67] Kemaleddin Taş- Betül Göksuçukur, "Osmanlı Dönemi Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar*, Cilt 22, Sayı 56, 2019, s. 475.

[68] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.,* s. 289.

[69] Kemaleddin Taş- Betül Göksüçukur, *a.g.m.,* s. 476.

İslâmcılık daha önce devlet politikası olarak var olmuş olsa da batılılaşma hareketlerine karşın Genç Osmanlıların[70] içerisindeki bir grup vasıtasıyla yeniden uyanmıştır. Islahatlardan II. Meşrutiyet'e kadarki süreçte gerek hükümdarın halifelik makamını gündemde tutması[71] ve bunun üzerinden devlet politikası yürütmesi gerekse de İttihâd-ı İslâm'ın[72] dönemin düşünce dünyasında akıl süzgecinden geçirilir olması ile sonraları adı İslâmcılık olacak ideoloji filizlenmeye başlamıştır. "Teşekkül Dönemi"[73] ya da "Klasik Dönem İslâmcılığı"[74] olarak adlandırılan bu dönemde İslâmcılık fikir olarak var olsa da aynı fikirden insanları bir çatı altında toplayan bir eve dönüşememiştir. Bu dönemin göze çarpan İslâmcıları arasında Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Said Halim Paşa, Mehmed Âkif, Mustafa Sabri, Ferit Kam, Mehmet Ali Ayni, İsmail Fenni, Said Nursi, Mûsâ Kâzım, Halim Sabit, Seyyid Bey ve M. Şemsettin[75] yer almaktadır. Bu isimler her ne kadar İslâmcılık ideolojisinde ortak fikirlere sahip görünseler de perspektifleri itibariyle modernizmin çizgisine yakın olanlar, Türkçülüğün izlerini taşıyanlar, muhafazakâr bakış açısına sahip olanlar gibi farklılıkları da taşımaktadırlar.

İslâmcılık; İslâm'ın ülkenin gelişme ve ilerlemesinin önünde engel teşkil etmediği, İslâm birliği ile daha güçlü olunacağı, Batı'dan yalnızca teknoloji ve bilginin alınması, kültürel kodların ise İslâm'ın çizgisinde kalması gerektiği, İslâm'ın hurâfe ve bâtıl inançlardan arındırılarak akıl ile yeniden ele alınması ile ülkenin eski gücüne kavuşabileceği gibi fikirleri haizdir.

Teşekkül sürecinin ardından II. Meşrutiyet'in oluşturduğu hür ifade ortamında yayın organları üzerinde konuşulan, tartışılan fikirleri ile İslâmcılık artık varlığını görünür kılmıştır. Dönemin siyasi ayağında da fikirlerini ortaya koymuştur.

---

[70] Yusuf Akçura, *"Üç Tarz-ı Siyaset",* 9. Baskı, Ankara 2019, s. 19.

[71] Bkz. Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik,* trc: Recep Boztemur, 3. Baskı, İstanbul 2015, s. 38-39.

[72] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 33.Baskı, İstanbul 2022, s.342

[73] Azmi Özcan, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 23, İstanbul 2001, https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik - 2-ikinci-mesrutiyet s. 62.

[74] Mahsum Aytepe, "Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 4, Sayı 1, 2016, s. 172.

[75] Azmi Özcan,, *a.g.m.*, s. 65.

Zaman zaman İttihat ve Terakki'nin yakınında duran yahut hükümdarı savunan, değişen koşullar ve bakış açıları gereği bunların tam tersi eylemlerde de bulunan dolayısıyla ülkenin bekası için kendince söz sahibi olmayı sürdüren bir ideoloji olmuştur. İslâmcıların kendi aralarındaki görüş farklılıkları ise süreç içerisinde farklı yollar izlemelerine sebep olmuş ve dinamik bir hareket olmasını son temsilcilerinin de kaybı ile yitirmiştir.

Özetle; teşekkül sürecinde İslâmcılık devletin zaten halifelik gibi İslâmî bir politikaya sahip olması sebebi ile dört başı mamur bir düşünce olarak oluşumunu gerçekleştiremese de zaman içerisinde dönemin ideolojileri hanesinde var olmayı başarmıştır.

2.4. Türkçülük

Türkçülük; Osmanlı'nın son dönemi siyasî, askerî, iktisadî, sosyal, kültürel vaziyetinin devletin geleceği adına kaygı oluşturmasına bir çözüm olarak ortaya çıkmış, Müslüman-Türk birliği ile güçlenmeyi hedefleyen ideolojidir.

Türkçülüğün doğuşundaki en temel etmenlerden biri Fransız İhtilâli'nin getirisi olan milliyetçilik akımıdır. Toprak kayıpları ile gücünü kaybeden, etnik yapısı itibariyle zengin olan Osmanlı için milliyetçilik akımı devlet bütünlüğünü tehdit eder olmuş, pek çok millet kendi devletini inşa etme hayalleri kurmaya başlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bekası için Türk birliğinin kurtuluş olabileceği kanısını ortaya çıkarmıştır. Bir başka sebep olarak ise bu dönemde Türk ırkı üzerine araştırmaların ve Türkoloji'ye olan merakın artmasıdır. Balkanlar'daki Türklerin yahut Macarların etnik yapısı araştırılmış bu araştırmalar dönemin araştırmacı ve tarihçilerinin de dikkatini çekmiş ve eserler neşredilir olmuştur. Yine bu dönemde işgallerden kaçan Türk göçmenlerin durumu ve bu konulara aydınların ses oluşu da Türkçülüğün doğuşunu hızlandırmıştır.[76]

Her ne kadar hemen siyasî bir ayağa kavuşmasa da Türkçülük edebiyatta, tarihte, dil biliminde Velet Çelebi, Şemseddin Sami, Raif Fuat, Necip

[76] M. Şükrü Hanioğlu,"Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 41, İstanbul 2012, https://islamansiklopedisi.org.tr/turkculuk, s. 551-554.

Âsım,[77]Mehmed Tahir, Mehmed Emin[78] gibi isimlerin kalemiyle konuşulur olmuştur. Türkçülüğün gayesi yalnızca ırk birliği sağlama düşüncesi değil "*Türkçülerin gayesi muasır bir İslam Türklüğüdür*."[79] Aynı hedef üzerinden aynı dönemde Turancılık fikri oluşmuşsa da Türkçülük kadar ayakları yere sağlam basan bir düşünce olamamış ve bir harekete dönüşememiştir.

Siyasal anlamda Türkçülük ise Jön Türklerin içinden bir grubun yayın organları üzerinde Türkçülüğü siyasî bir ideoloji ekseninde ele alır olmasıyla başlamaktadır. Aynı dönemde yayınlanan Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset'i*, Hüseyinzade Ali, Gaspıralı İsmail gibi düşünürlerin dergilerdeki yazıları Türkçülüğün siyasî ayağını beslemiştir. Ardından 1908'de *Türk Derneği,* 1912'de *Türk Ocağı*[80] kurularak edebiyat, dil, tarih gibi alanların yanında siyasî bir ideoloji olarak da varlığını ortaya koymuştur.

Özetle; Türkçülük Osmanlı son döneminde var olmuş diğer ideolojiler gibi devletin bekası adına oluşmuş, Osmanlı çatısı altında Türk-İslam birliği ile eski güçlü dönemlere kavuşulacağı fikridir. Dönemin milliyetçilik akımının, Türk ırkı üzerine yapılan araştırmaların, Türk göçmenlerinin tesirleri ile doğmuş, zamanla siyasette de var olabilmiş bir ideolojidir.

2.5. Ahlâk Düşüncesinde Değişim

18-19. yüzyıllar Osmanlı Devleti için çalkantıların ve değişimlerin yoğunluğunda, istikbal kaygısı ve endişesi ekseninde geçmiştir. Bu değişim süreci düşünürler için de müthiş bir çalışma alanı oluşturmuştur. Dönemin genel havasında her ne kadar siyasî, askerî meselelerin yoğunluğu olsa da felsefeye konu olabilecek pek çok mevzu mevcuttur. Bu anlamda felsefe ve İslâm ahlâk düşünesinde de hareketlenmeler olmuştur. Din ile aklın karşı karşıya çok defa kaldığı bu dönemde sistematiğe sahip dört başı mamur bir düşünceye ve esere denk gelmek ilk dönem

[77] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.,* s. 301.

[78] M. Şükrü Hanioğlu, *a.g.e.,* s. 552.

[79] Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak,* 1. Baskı, İstanbul 2019, s. 54.

[80] Kemal H. Karpat, *a.g.e.,* s. 38-39.

için olası olmamıştır. Zira henüz dünyada ve ülkede olup bitenlerin idraki sorunların tespiti ve çözümlerin oluşturulması için yeterli süre oluşmamıştır. Dönemin hızlı ve etkili iletişim aracı gazete-dergiler felsefî düşüncelerin aktarımı için ilk tercih olmuştur. Yine hacimli kitapların yerini risalelerin aldığı da görülmektedir.

Osmanlı son döneminin düşünce ortamında Batı'nın etkisiyle materyalizm, modernizm, darvinizm, pozitivizmin (Bahâ Tevfik, Celal Nuri İleri) tesirleri görülmekte, din ve felsefe tartışmaları ile din ve akıl karşılaştırmaları yer almaktadır.

Osmanlı son döneminde, öncesinde olduğu gibi gelenekçi, tasavvufî ve felsefî ahlâk ekollerini yansıtan eserler neşredilmiştir. Bu dönemde batılılaşmanın tesirleri ile ahlâk kavramı yeniden ele alınmış, yeni tanımlamalar yapılmıştır. Bunun yanında Osmanlı son döneminde neşredilen felsefî ahlâk risalelerinin muhtevalarında ayet ve hadislerin yer alması geleneğin şematik anlamda da sürdürülmesi ile İslâm ahlâk düşüncesi perspektifine sadık kalındığı anlaşılmaktadır. Eserlerde görüldüğü üzere nefsin kuvvetleri konusunda İslâm ahlâk geleneği sürdürülmüştür. (Nefs-i natıka, nefs-i gazabiyye, nefs-i şeheviyye) Ahlâkın tanımı ve konusu eserden esere değişiklik gösterse de gayesi dünya ve ahiret mutluluğu olarak ortaktır. Nazarî ve amelî ahlâk tasnifi Osmanlı son dönem felsefî ahlâk düşüncesinde de devam etmiş bazı eserlerde birine diğerinden daha fazla yer ayrılırmıştır. Batılılaşmanın tesirleri ile Batı'da yayılan Kant'ın vazife ahlâkı[81] *Ahmed Hamdi Akseki*'nin *Ahlâk Dersleri*, *Hüseyin Remzi*'nin *Ahlâk-ı Hamîdî*'si gibi eserlerde İslâm ahlâk düşüncesi kabında yoğurularak yer almıştır. Yine vicdan ahlâkı[82] son dönem Osmanlı felsefî ahlâk düşüncesi için yeni bir tamlamadır. Eğitim'de de ahlâk derslerinde düzenlemeler yapılmış *Bergüzâr-ı Ahlâk, Ahlâk-ı Hamide* gibi pek çok felsefî ahlâk eserleri ders kitabı olarak yazılmıştır. Ahlâkî kavramlar *Hülasatü'l Ahlâk, Risale-i Ahlâk* gibi

---

[81] Muhammed Ali Yazıbaşı, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, s. 767.

[82] İrfan Görkaş, "Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak Dinî Ahlâk", *Geçmişten Geleceğe Ahlâk,* Bartın Üniversitesi Yayınları No 23, İslami Ilimler Fakültesi Yayın No: 01, Bartın 2015, s. 64

eserlerde açıklamalarıyla yer almıştır. *Tasvir-i Ahlâk* da yine Osmanlı son döneminin ahlâk sözlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ezcümle İslâm ahlâk felsefesi Osmanlı son döneminde neşredilen eserleri üzerinden değerlendirildiğinde dönemin havasından etkilenmekle birlikte geleneğin genel yapısını koruyarak gelenekle bağ kurma çabasını ortaya koymuştur.

III. BÖLÜM

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE YAYINLANAN FELSEFİ AHLAK RİSALELERİ VE GELENEKSEL İSLAM AHLÂK DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

1. Felsefi Ahlak Risaleleri ve Muhtevaları

1.1. Mikyasü'l Ahlâk

Eserin müellifi Mustafa Zihni'dir.[83] Felsefî ahlâk türündeki[84] bu eser iki ana kısımdan müteşekkildir. İlk kısım ahlâkın ahkâmı ve aksâmı, hulkun tarifi, ümmehât-ı ahlâk, kuvve-i fikriyye- kuvve-i gazabiyye- kuvve-i şeheviyyenin tarifleri, kuvve-i selase ile ümmehât-ı ahlâk arasındaki münâsebet, kuvve-i selalenin tafsili, mehâsin-i ahlâkı istidlâlin keyfiyeti, seciyye ile hulkun farkı, dimağ ile ahlâkın yekdiğeriyle münasebeti, saadet ile saadetin envai hakkındaki hukemanın fikirleri, ahlâk-ı tabiiyye ile ahlâk-ı iktisâbiyye konularını içermektedir. İkinci kısımda ise akıl ile ilim ve amelin yekdiğerine münâsebeti, ilm-i a'lanın taksimât ve tarifâtı, ilm-i evsatın taksimât ve tarifâtı, ilm-i edna, ilmin birinci kısmı- ikinci kısmı- üçüncü kısmı konuları yer almaktadır.

1.2. Hülasatü'l Ahlâk

Eserin müellifi Ahmed Şem'i'dir.[85] Felsefî ahlâk türündeki[86] bu eserde menâbi-i ahlâk başlığı altında nefsin kuvvetleri ve şubeleri, faziletler ve muhafazası, reziletler ve korunma yolları, yeme-içme adabı, yürüme-oturma adabı, görüşme-konuşma adabı konuları işlenmektedir. Nefsin kuvvetleri ve şubeleri üzerinde durulmaktadır. Hikmet, safa-yı zihn, sür'at-i fehm, zekâ, hüsni tasavvur, suhûlet-i

[83] Mustafa Zihni, *Mikyasü'l Ahlâk,* Âlem Matbaası, İstanbul 1315.

[84] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[85] Ahmed Şem'i, *Hülasatü'l Ahlâk,* Asr Matbaası, İstanbul 1323.

[86] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

talim, hıfz olmak üzere altı şubeden; Şecaat, kibr-i nefs, ulv-i himmet, sabır-sebat, necdet, hilm, sükûn, tevazu, şehâmet, tahammül, hamiyyet, rikkat olmak üzere on bir şubeden; iffet, hayâ, sabır, daat, nezahet, kanaat, vakar, rıfk, hüsn-i hüda, vera', intizâm, seha' olmak üzere on bir şubeden müteşekkildir. İkinci bölümde de reziletlere ve şubelerine yer verilmektedir. İlk bölümde fezâlinin muhafazası ile ilgili olarak dört yol belirtilmektedir. Bunlar; fezâil erbâbı ile görüşmek, ilmin kadir ve şerefini, devam ve bekasını düşünerek nefsi ilim ve vazifeleriyle hoşnud etmek, ayıblar ve kusurlarda ihtar edecek hakiki dostlar edinmek, nefste gevşeklik- serkeşlik görülürse ahd gibi zor terbiyelerle nefsi yola getirmektir. Rezâilin izâlesi ise nefste hangi rezilet varsa onun karşı faziletini alıp huy haline getirmek, nefse rezileti terk etme konusunda şiddet göstermek, reziletin karşı tarafını edinmek (ifratsa tefriti, tefritse ifratı), kökleşmiş bir reziletse yapmamaya ve yapma ihtimaline karşı ahd vermektir.[87]

1.3. Melzemetü'l Ahlâk

Eserin müellifi Mehmed Emin İstanbulî'dir.[88] Adudüddîn el-İci'nin Ahlâk-ı 'Adudiyye isimli eserine şerh olarak yazılmış[89] bu eser dört makaleden oluşmaktadır. Bunlar; nazarî ahlâk, faziletlerin korunması ve kazanılması, ev idaresi, şehir yönetimidir. Faziletlerin korunması ve kazanılması başlıklı makalede nazarî, def'î, cezbî güçlerden hâsıl olan hastalıklara ve giderilme yollarına yer verilmektedir. Nazarî güçten oluşan hastalıklar hayret, cehl-i basit, cehl-i mürekkeb, def'î güçten hâsıl olan hastalıklar, gazab, cübn, havf, cezbî güçten hâsıl olan hastalıklar hır, batâlet, hüzndür.[90]

1.4. Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahvâl-i Hukemâ

[87] Ahmed Şem'i, *a.g.e.,* s. 57-58.

[88] Mehmed Emin İstanbulî, *Melzemetü'l Ahlâk,* Matbaa-i Amire, İstanbul 1281.

[89] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[90] Mehmed Emî İstanbulî " *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye Melzemetü'l-Ahlâk"* trans: Melek Yıldız Güneş-Alye Güler, Ankara 2016, s. 73-85.

Eserin müellifi Mekteb-i Sultanî muallimi Rıfat Tevfik'tir.[91] Felsefî ahlâk türündeki[92] bu eserde; ilm-i ruh, hikmet, fikir, irade ve ihtiyar, hafıza, irtibat-ı fikr, lisan, sıhhat, kıyas, ahlâk, hukemadan bir kısmının görüşleri, vazife gibi konular işlenir. Lisan bahsi üzerinde durulmakta ve lisan dört kısımda incelenmektedir. Lisan-ı tabii, bir çocuğun çıkardığı ses ve nidalar gibi hilkatten olan lisan; lisan-ı sınai, akıl sahibi insanın lisanı ve lisan-ı tabii'yi ikmal eden lisan; lisan-ı fiili, lisan-ı hal yani jest ve mimiklerdeki lisan; lisan-ı şifahi, kelamın lisanıdır.[93] Eserin 77. sayfası itibariyle hukema-yı ilahiyye, hukema-yı ilahiyyunun itikadı, Ebu Muhammed Zekeriyya er-Razi, İbn Rüşd, İbnü'z-Zühr, Ebu'l-Kasım, İmame'l-Harameyn, İmam Gazzali, Farabi, Ebu Abdullah Muhammed bin Musa bin Şakir, İbni Sina, İmam Fahreddin Razi; hukema-yı sâlefe, Pisagor, Aristo, Galenus, Eflatun, Batlamyus, a'sâr-ı âhire hukeması, Newton, Torricelli, Zilbert, Franklin, Descartes, Galileo gibi düşünürlerin görüşlerine yer vermektedir.

1.5. Bergüzâr-ı Ahlâk

Eserin müellifi Ahmet Rıfat'tır.[94] Felsefî ahlâk türündeki[95] bu eserde genel olarak; nefsin kuvvetleri, faziletler ve reziletler, ev idaresi, mal idaresi, konuşma adabı, hareket etme ve oturma adabı, yeme- içme adabı, ana-babaya riayet adabı, muhabbet ve sadakat, itikat ile adaba dair soru ve cevaplar yer almaktadır. Muhabbet ve sadakat başlığı altında muhabbetin muhtevasına yer verilmektedir. Muhabbet tabiî ve iradî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tabiî olan muhabbet babanın evladına olan, iradî muhabbet ise müridin şeyhine olan muhabbeti şeklinde örneklenmektedir.[96] 48-76. Sayfalar arası ise edeb ve itikada dair sorular ve cevapların yer aldığı bölümdür.

1.6. Risâle-i Keşfiyye

---

[91] Rıfat Tevfik, *Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahvâl-i Hukemâ,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1312, s. 25-28.

[92] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[93] Rıfat Tevfik, *a.g.e.,* s. 65-68.

[94] Ahmet Rıfat, *Bergüzâr-ı Ahlâk,* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1315.

[95] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[96] Ahmet Rıfat, *a.g.e.,* s. 41-44.

Eserin mütercimi Yozgadî Keşfî Mustafa Efendi'dir.[97] Adudüddîn el-İci'nin Muhtâsarü'l-Ahlâk isimli eserinin tercüme ve şerhidir.[98] Eser nazarî ahlâk, faziletlerin korunması ve kazanılması, ev idaresi, şehir yönetimi isimlerindeki dört makaleden oluşmaktadır. Fiillerin itidali ile alakalı olarak âlimlerin karşısında durmak için hikmet ilminin öğrenilmesi, avlanmak-ganimet için yiğitlik, ahiret sevabı veya dünya makamı için iffet kötü niyet üzere olduğundan rezail olarak değerlendirilmektedir. Kuvve-i akliye, kuvve-i dâfia, kuvve-i cazibenin ayrı ayrı hastalıkları ve tedavilerine yer verilmekle birlikte bu üç gücün ortak hastalığı olarak hased, gıbta, tama, hıkd, kizb, nifak gösterilmektedir.[99]

1.7. Fihrist-i Ahlâk

Eserin müellifi Seyyid Hüseyin Hüsnü'dür.[100] Felsefî ahlâk türündeki[101] bu eser Kuvve-i nutkiyye, kuvve-i gazabiyye, kuvve-i şeheviyye, itidal ahlâktan hâsıl olan sıfat-ı celile, ahlâk-ı zemîmeden hâsıl olan reziletler, tehzib-i ahlâk, tedbir-i menzil, tedbir-i mülk fasıllarından oluşmaktadır. Tehzibu'l-ahlâkın ahlâk-ı hamideyi muhafaza ve ahlâk-ı demîmeyi def etme olarak tanımlanmaktadır. Ahlâk-ı hamîdenin muhafazası iyi huylularla birlikte bulunmak, güzel meseleleri içeren kitaplar okumak, kusurları örtenlere ülfet beslemek, nefsin lezzetlerini terketmek ile mümkün görülmektedir. Demîmeyi def etme yolları ise mukabili olan hamîdenin iktisâbı, düşünüp taşınma ile demîmeden kaçınmak, sıfat-ı zemîmeyi ifrat ve tefritleri ile iyileştirmek, nefsin lezzetlerini terk etmektir. Eserin son kısmında ekseriyeti itibariyle insanlar demevî, safravî, sevdavî, balgamî olmak üzere dört mizaçta değerlendirilmektedir. Mizaçlara ve mevsimlere göre faydalı yiyecekler anlatılmaktadır.[102]

1.8. Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye

---

[97] Yozgadî Keşfî Mustafa Efendi, *Risâle-i Keşfiyye,* 1296.

[98] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[99] Yozgadî Keşfî Mustafa Efendi*, Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye Ahlâk-ı Adudiyye Tercümesi,* hz: İrfan Görkaş, İstanbul 2016, s. 62- 97.

[100] Seyyid Hüseyin Hüsnü, *Fihrist-i Ahlâk,* Mihran Matbaası, İstanbul 1302.

[101] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[102] Seyyid Hüseyin Hüsnü, *a.g.e.*, s. 33-38.

Eserin şârihi İsmail Müfid İstanbulî'dir.[103] Adudüddîn el-İci'nin Ahlâk-ı 'Adudiyye isimli eserine satır arası şerh olarak yazılmış[104] bu eser nazarî ahlâk, faziletlerin korunması ve kazanılması, ev idaresi, şehir yönetimi isimlerindeki dört makaleden oluşmaktadır. Şehir siyasetinin dinî/Rabbanî kanun (namus-ı ekber), yönetici (namus-ı evsat), para (namus-ı asgar) olmak üzere üç husus üzerinde yükseleceği ifade edilmektedir. Toplumsallaşmanın/yardımlaşmanın en iyisi gerçek sevgi ile olanı olarak görülmektedir. Toplum hükümdar, denkler ve haskuladan oluşmuştur. Hükümdarın vasıfları ve vazifeleri, denklerin haskulanın vazifeleri, denklerin çeşitleri, vazifeleri aktarılmaktadır.[105]

1.9. İlm-i Ahlâk

Eserin müellifi Abdurrahman Şeref'tir.[106] Felsefî ahlâk türündeki[107] bu eser on üç bâbdan oluşmaktadır. Genel olarak eserde; ilm-i ahlâk, terbiye, ilm-i hikmet, kuvve-i ruh, nazarî ahlâk, amelî ahlâk, vazife-i beytiyye- medeniyye- insaniyye-diniyye konuları yer almaktadır. Ruhun yetileri ile ilgili kısımda nefs-i natıkanın yetileri düşünme, duygu, irade olarak üç kısma ayrılmıştır. Hissin hârici ve bâtinî olmak üzere iki türünden bahsedilmektedir.[108] İyilik ve hazzın özdeş olmayışı zevklerin her birinin aynı sınıfta değerlendirilemeyeceği üzerinden, iyilik ve faydanın özdeş olmayışı faydanın şartlara bağlı olması, iyiliğin ise mutlak olması fikri üzerinden anlatılmaktadır.[109]

1.10.Ahlâk-ı Hamidî

Eserin müellifi Doktor Miralay Hüseyin Remzi'dir.[110] Felsefî ahlâk türündeki[111] bu eser on iki bâbdan oluşmaktadır. Genel olarak eserde; nefsin ahvali,

---

[103] İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, t.y.

[104] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[105] İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*, trc: Selime Çınar, İstanbul 2014, s. 186-230.

[106] Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk,* Matba-i Âmire, İstanbul 1312.

[107] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[108] Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk,* Ltnz: Mevlüt Uyanık- Aygün Akyol, Ankara 2012, s. 34-36.

[109] Abdurrahman Şeref, *a.g.e.,* s. 47-49.

[110] Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamidî,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1310.

beşerin iradesi, âli beşeriyye ve akıl, insanın vazifeleri, kanunların mekârim-i ahlâka tesiri, beşerî vazife, zâtî vazife, a'mal ve sa'y, toplumsal vazife, diğer yaratılmışlara karşı vazifeler, kulluk vazifesi, Allah'ın sıfatları, ilahi aşk ve muhabbet konuları işlenmektedir. A'mal ve mesai ile ilgili kuşların yaratılışında uçmak olduğu gibi insanın yaratılışında da çalışmak vardır örneği ile mesai-i cismaniyyenin ruha da etkisi olduğu aktarılmıştır. Fabrikada nasıl farklı işlerde ve ehemmiyette çalışılarak bir iş yapılıyorsa insan bedeni de fabrika gibi farklı görevlere sahip organların görevlerini yapmasıyla hayattadır. Bu noktada görevler ve hayatî ehemmiyetleri farklıdır. Vazife-i insanın a'malini de mekârim-i ahlâk hasen-i îfaya sevk eder denilmektedir.[112]

1.11.Ahlâk

Eserin müellifi İbnülemin Mahmud Kemal'dir.[113] Felsefî ahlâk türündeki[114] bu eser ahlâk-ı insaniyye, ahlâkın husün ve kubuh cihetlerinden esası, terbiye, mevâd-ı agdiyyenin ahlâka tesiri, tehzib-i ahlâk, ahlâk-ı hasenenin fezâili başlıklarındaki yedi bölümden oluşmaktadır. İnsanın üç vazifesi vardır, bunlar Cenâb-ı Hakk'a ubudiyyet, hukuk-i tabiîyye-i zâtiyyesini koruma, diğer insanların hukukuna riayetdir. Ahlâk âlimleri terbiyeyi, terbiye-i matbûa, terbiye-i mevzûa olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Kuvve-i akliyenin ıslahına terbiye-i matbûa, bunu davranışlar üzerindeki terbiyesine terbiye-i mevzua denilmektedir. İnsan ancak terbiye-i mevzûanın husûlüne muktedirdir. Bir insanın mekârim-i ahlâka sahip olmasının bu iki terbiyenin mutabakatıyla olduğu ifade edilmektedir.[115]

1.12.İlm-i Ahlâk

Eserin müellifi Ali Kemal'dir.[116] Felsefî ahlâk türündeki[117] bu eser nazarî ve amelî ahlâk olmak üzere iki kısma, bu iki kısım da bâblara ve fasıllara ayrılmaktadır.

---

[111] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[112] Hüseyin Remzi, *a.g.e.*, s. 50-56.

[113] İbnülemin Mahmud Kemal, *Ahlâk,* Şumûd Bey- Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1308.

[114] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[115] İbnülemin Mahmud Kemal, *a.g.e.,* s. 14-15.

[116] Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk*, Sabah Matbaası, İstanbul 1330.

Eserde genel olarak vicdan, hayır ve şer, vazife, nefsin kuvvetleri, içtimai vazifeler, fazilet ve reziletler konuları işlenmektedir. Kanun-u ahlâkı nebatî davranışlarda aramak gerektiği, insanın ya sevk-i enaniyet ya sevk-i hissiyat ya da sevk-i akıl ile hareket ettiği ifade edilmektedir. Saadetin faziletden sonra geldiği ve saadetin fazilete rifakât ve muâvenet eden bir mükafât olduğu ifade edilmektedir.[118]

1.13. Ahlâk-ı Hamîde

Eserin müellifi Kemalpaşazâde Mehmed Said'dir.[119] Felsefî ahlâk türündeki[120] bu eser dört makaleden oluşmaktadır. Bunlar ilm-i ahlâktan fıtrî olan kısım, fezaili iktisab rezailden ictinab, tedbir-i menzil, tedbir-i müdndür. Faziletlerin korunması fazilet erbabı ile görüşüp rezail ashabından uzak durmakla, nefsi ilim ve fikirle meşgul kılmakla, ayıbı bilen ve ihtar eden sadık dost edinmekle, nefiste fütur ve serkeşlik görülürse riyazât yoluna başvurmakla mümkün görülmektedir. Rezâlin izâlesi ise mukabil faziletin adet edinilmesi, rezâleti terk için unf teklif edilmesi, nefse gizli-açık şiddet gösterilmesi, rezail ifratsa tefrite başvurulması, kökleşmiş reziletse yapmamaya ahd verilmesi ile mümkün görülmektedir.[121]

1.14. Fezail-i Ahlâkiyye ve Kemalât-ı İlmiyye Birinci, İkinci ve Üçüncü Kısımlar

Eserin müellifi Kemalpaşazade Mehmet Said beydir. 1299 yılında İstanbul'da basılmış, 86 sayfadan oluşan bu eser üç kısımdan oluşmuştur. J. J.

---

[117] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[118] Ali Kemal, *a.g.e.*, s. 66-74.

[119] Kemalpaşazâde Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamide*, Elcevâib Matbaası, İstanbul 1297.

[120] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[121] Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde,* trc: Mehmet Faruk Bayraktar-Gülsüm Pehlivan Ağırakça- Fatih Aydın, Düzce 2014, s. 37-43.

Rousseau'nun eser tercümesi[122] ve müellifin ilavelerinden ibarettir. Her biri ayrı basılmış üç kısımlık bir seridir. [123]

1.15. Ahlâk-ı Dini

Eserin müellifi Abdullah Şevket bin Mahmud Hamdi'dir.[124] Eser şahsî vazifeler, dinî vazifeler, medenî vazifeler, resmî vazifeler, hayvanlara ve bitkilere karşı vazifeler başlıkları altında beş ana bölümden meydana gelmektedir. Her ana bölüm fasıl adı altında bölümlere ayrılarak konular açıklanmaktadır. Beşerî vazife faslında Allah'ın hakkı, nefsin hakkı, lisanın hakkı, kulağın hakkı, gözün hakkı, elin hakkı, ayağın hakkı, karnın hakkı, namazın hakkı, haccın hakkı, orucun hakkı, sadakanın hakkı, sultanın hakkı, hocanın hakkı, eşin hakkı, kölenin hakkı, babanın hakkı, annenin hakkı, çocuğun hakkı, kardeşin hakkı, müezzinin hakkı, imamın hakkı, komşunun hakkı, ortağın hakkı, alacaklının hakkı, davacının hakkı, hısımın hakkı gibi hak kategorisinde ele aldığı konular hakkında bilgi verilmektedir.[125] Genel olarak eserde hikmet, iffet, şecaat, sabır, cömertlik gibi faziletler ve cehalet, korkaklık, gazap, hased, riya, kibir gibi reziletler ayetler ve hadisler ışığında ele alınıp açıklanmakta, faziletlerin nasıl kazanılacağı reziletlerden nasıl korunmak gerektiği ortaya konmakta, insanın çevresine, dinine, yöneticilere karşı vazifelerinin neler olduğu izah edilmektedir.

1.16. Behçetü'l-Ahlâk

Eserin müellifi Abdullah Behcet'tir.[126] Eserin madhal bölümü üç makaleden, üç bâbdan ve fasıllardan oluşmaktadır. Bu bâblar; ilm-i ahlâkın tarifiyle mevzuu ve gayeti ve nefs-i natıkanın tarifi, ahlâkın tarifiyle hamîde ve zemîme kısımlarına keyfiyyet inkisamı ve ahlâkı hamîdenin ümmehât ve şubâtı, ahlâk-ı zemîme ile bunların toplanmasından oluşan sıfat-ı rezile ve ahlâk-ı müştemiledir.

---

[122] https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/519

[123] Mehmed Said, *Fezail-i Ahlâkiyye ve Kemalât-ı İlmiyye Birinci, İkinci ve Üçüncü Kısımlar,* Birinci Kısım: Kantar Biraderler Matbaası, İstanbul 1299; İkinci Kısım: Mihrân Matbaası, İstanbul 1299, s. 30-60; Üçüncü Kısım: Mihrân Matbaası, İstanbul 1299. https://iadkatalog.ilke.org.tr/detay/530

[124] Abdullah Şevket, *Ahlâk Dini,* Hürriyet Matbaası, İstanbul 1328.

[125] Abdullah Şevket, *a.g.e.,* s. 384-392.

[126] Abdullah Behçet, *Behçetü'l-Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1314.

Genel olarak eserde; hikmet, ilm-i ahlâk, faziletler, reziletler, nefsin kuvvetleri, detaylandırılarak ele alınmaktadır. Hikmet; hakkı hak batılı batıl hayrı hayr şerri şer hükmedici bir kuvvet olarak tanımlanmaktadır. Hikmetin safa-yı zihn, sürat-i fehm, zekâ, hüsn-i tasavvur, sühulet-i talim, hıfz, tezekkür olmak üzere yedi şubesi vardır.[127]

1.17. Esasü'l Ahlâk

Eserin müellifi İbrahim Rıfat'tır.[128] Eser özlü sözler, şiirler ve bunların kısa açıklamalarından oluşmaktadır. Eserde; fazilet ve reziletler, akıl ve edeb konuları işlenmektedir. Cehâletden zararlı bir zarar yoktur. Zira insanı her yerde mahcup ve zelîl eder. Kişinin lisanı aklının kâtibi gibidir ki ahvali kelamından anlaşılır.[129]

1.18. Felsefe-i İçtimaiyyeden İlm-i Ahlâk

Eserin müellifi M. Fazıl'dır.[130] Eserde mütekaddimin ve müteahhirin hukemaya göre felsefenin tarifi ve taksimatı, ruhun mevcudiyetinin üç ıspatı, ruhun mahiyetinin meçhuliyeti, ruh ile cesedin mukayesesi, ahlâk ile tabiat, tebdil-i ahlâk, terbiye, vazifenin tarifi ve esası, say ve gayret, izzet-i nefs, vakt-i harb adab-ı cihad, rütbe-i şehadet ve gaza, tahsil-i ilm, şeriaat-ı İslamiyede ilmin payesi konuları yer almaktadır. Kuvve-i ruhun tesiratı ile ilgili olarak; efal hissiyata hissiyat efale tesir eder. Efal efkâra efkâr efale tesir eder. Hissiyyat efkâra efkâr hissiyata tesir eder denilmektedir.[131]

1.19. Hıfz-ı Sıhhat-i Ahlâk

Eserin müellifi Mehmed Reşid'dir.[132] Eser iki bâb ve fasıllardan oluşmaktadır. İlk bâb ahlâkın tarifi ile izahı başlığı altında hüsn-i hulk ve sû-i hulk, hulkin kesbî- vehbî oluşu, ilm-i mezkûrun vücûb tahsili, sıhhat-i ahlâk konularını içermektedir. İkinci bâb ise iman ve merâtibi ve temsiliyle yekdiğerine olan

---

[127] Abdullah Behçet, *a.g.e.*, s. 37-41.

[128] İbrahim Rıfat, *Esasü'l Ahlâk,* Âlem Matbaası, İstanbul 1310.

[129] İbrahim Rıfat, *a.g.e.*, s. 8.

[130] M. Fazıl, *Felsefe-i İçtimaiyyeden İlm-i Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1329.

[131] M. Fazıl, *a.g.e.*, s. 48-52.

[132] Mehmed Reşit, *Hıfz-ı Sıhhat-i Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1311.

rüchaniyeti başlığı altında mehâsin ve mesavî ahlâk, tedabir-i sıhhiyye, tehzib-i ahlâk konularını içermektedir. Nefsin kuvvetleri ile ilgili olarak bunlardan üçünün arasındaki kuvvet adalettir. Hikmet ahlâk-ı hasenenin başı, hikmetin başı ise mehafetulahtır. İffet ve şecaat ise ahlâk-ı hasenenin ümmehât-ı vahdi memdûh itidalidir denilmektedir.[133]

1.20. Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâk

Eserin müellifi Alexis Bertrand, mütercimi Salih Zeki'dir.[134] Eser iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım üç, ikinci kısım dört bâba ayrılmaktadır. Eserde genel olarak; ilim ve felsefe, marifet ve vazife, felsefe-i ilmiyye ve felsefe-i ahlâkiyye, marifetin dereceleri, ilimler tasnifi, ulûmun teselsülü, tahlil ve terkib, zihin, usul, ilm-i ahlâk, tabiat ilmi, nefsî ilimler, tarihî ilimler, içtimaî ilimler konuları ele alınmaktadır. Ahlâk ilmi ile ilgili bölümde fiilin ehemmiyetine yer verilmektedir. Marifet vazifeden, nazar fiilden, ilim vicdandan mütemâyiz ise de hepsine takaddüm eden ve bize hayatın manasını keşf eyleyen vicdan, fiil ve vazifedir denilmektedir.[135]

1.21. Ahlâk

Eserin müellifi Mustafa Namık'tır.[136] Eser umumî ahlâk ve hususî ahlâk başlıklarına sahip iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda ahlâk ilmi, hak- hukuk-mesuliyet, vicdan ve vazife, ahlâk nazariyyeleri, ahlâkî hayat, ikinci kısımda ise aile ahlâkı, içtimaî ahlâk, hürriyet ve mesavât, vatan ve insaniyyet, adalet ve ihsan, şahsî ahlak konuları ele alınmaktadır. Aile ahlâkı hususunda ailenin vazife ve hizmetinin bilhassa büyük şehirlerde yaşyanlar için istisalde ayrılığa istihlakde birliğe doğru yürümektedir denilmektedir. Ailenin önemine binaen insanın mefkûresini kemal üzere kuvveden fiile çıkaranın aile olduğu ifade edilmektedir.[137]

---

[133] Mehmed Reşit, *a.g.e.,* s. 25.

[134] Alexis Bertrand, *Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâk,* trc: Salih Zeki, Matba-i Âmire, İstanbul 1331.

[135] Alexis Bertrand, *a.g.e.*, s. 6.

[136] Mustafa Namık, *Ahlâk,* Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

[137] Mustafa Namık, *a.g.e.*, s. 137-141.

1.22. Nuhbetu'l-Fezâil

Eserin müellifi Sadreddin Şükri'dir. Eser genel olarak ahlâk ilmi, itaat, hikmet, tedbir-i menzil, tedbir-i müdn, ahlâk ilminin diğer ilimlerle münasebeti, nefsin kuvvetleri ve şubeleri, faziletler, reziletler konuları işlenmektedir. Eserde yer yer şiir ve hikâyelere yer verilmektedir.[138]

1.23.Risale-i Ahlâk

Eserin müellifi Rıfat Paşa'dır. Çocuklara nasihat mahiyetindeki bu eserde; ibadet, ilim, riayet, kizb, nemamlık, ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, enaniyet, hased, haylazlık, hilekârlık, arsızlık, bedzebânlık, sirkat, ağız gevşekliği, garaz kin ve nefsaniyet, tahkir, sadakat, vefakârlık, riayetkârlık, kanaat, hüsn-i karin, acele, nezâfet, sehâvet, buhl, muavenet ve şefkat, hıfz-ı sıhhat-i vücud, ülfet ve insaniyet, edeb ve hürmet, hukuk-u uhuvvet, iffet ve hamiyet, riayet-i hukuk-u ülfet konuları yer almaktadır.[139]

1.24.Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk

Eserin müellifi Ali Nâzima'dır. Eserde; ibtida, uhuvvet, edeb, istikamet, kanaat, ülfet, enaniyet, ikiyüzlülük, bedzebânlık, tahkir, cehl, hased, hüsn-i karin, haylazlık, hilekârlık, hata, hayır ve şer, din, riayet, riayetkârlık, ziyankârlık, sehavet, sirkat, şetaret ve beşaşet, sıhhat, sadakat, ibadet, acele, ismet ve iffet, garaz, kizb, masharalık, arsızlık ve edepsizlik, muavenet, nezafet, nemamlık, vefa, hicv, yemin kavramları işlenmektedir.[140]

1.25.Tasvir-i Ahlâk

Eserin müellifi Ahmed Rıfat'tır. Ahlâk sözlüğü sayılabilecek bu eserde; alfabetik sıraya göre iyi ve kötü huylar açıklanmaktadır.[141]

1.26.İlm-i Ahlâk

---

[138] Sadreddin Şükri, *Nuhbetu'l-Fezâil,* Âlem Matbaası, İstanbul 1313.

[139] Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlâk,* Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul 1320.

[140] Ali Nazima, *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk,* Kasbar Matbaası, İstanbul 1312.

[141] Ahmet Rıfat, *Tasvir-i Ahlâk,* İstanbul 1309.

Eserin müellifi Hüseyin Remzi'dir. Eserde; ahlâk ilmi, tehzîb-i ahlâk, sıhhati koruma, iffet, vakar, cehalet ve tembellik, mekteb, hoca, doğruluk, tevazu, kibir ve gurur, tekebbür ve tefâhür, öfke, sabır, lütuf ve kerem konuları işlenmektedir.[142]

1.27.Mekârim-i Ahlâk

2.1.1. Mehmed Abddulkadir ve Mekârim-i Ahlâk Adlı Eseri

Eserin müellifi Mehmed Abdulkadir'dir. Yazarın hayatı hakkında günümüze ulaşan bilgiler oldukça sınırlıdır. Eserin iç kapağında yer aldığı üzere Mehmed Abdulkadir Mekteb-i Saadet müdürüdür. Doğum- ölüm yılları, eğitim hayatı hakkında malumâta ulaşılamamakla birlikte eserlerinin basım tarihlerinden hareketle 19. yy sonları ile 20.yy başlarında yaşadığı anlaşılmaktadır. Yazarın diğer eserleri;

1. Suâlli ve Cevâplı Muhtasar Sarf-ı Türkî(1313/1895)
2. Esmâ-i Türkiyye(1322/1904)
3. Kavâid-i Lisân-ı Türkî(1323/1905)
5. Kırâat-ı Müfîde(1326/1908)
6. Malûmât-ı Medeniye ve Ahlâkiye(1326/1908)
7. Müntahabât-ı Kırâat-ı Edebiye(1327/1909)
8. Çocuklarıma Elifbâ-yı Türkî(1327/1909)
9. Rehber-i Nevzâd-ı Vatan Yâhûd Osmânlı Elifbâsı(1328/1910)
10. Çocuklarıma Küçük Resimli Harîtalı Osmânlı Târîhi(1329/1911)
11. Çocuklarıma İlk İlm-i Hâl(1330-1912)
12. Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası(1928)[143]

Latinizesini ve incelemesini yaptığımız Mekârim-i Ahlâk isimli eserin İfade-i Muharrir kısmında aktarıldığı üzere müellifin "*yazdırdığı defterlerin bir*

[142] Hüseyin Remzi, *İlm-i Ahlâk,* 1308.

[143] Dilek Yağcı, *"Mehmed Abdulkadir'in Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî Adlı Eserinin Türkçe Öğretimindeki Yeri ve Önemi",* Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2021, s. 75.

suretidir."[144] Eser toplamda beş fasıldan oluşmaktadır. İlk fasıl ilim ve hikmetin tarif ve taksimi, ikinci fasıl kuvve-i nefs-i nâtıkanın derecâtı, üçüncü fasıl kuvve-i gazabiyyenin tarif ve beyanı, dördüncü fasıl kuvve-i şeheviyyenin tarif ve beyanı, beşinci fasıl adalet ve ondan mütevellid fezâil-i mekârim başlıklarından oluşmaktadır.

Eserde mütekaddimin ve müteahhirin hukemanın görüşlerine sıkça yer verilmiştir. İlk bölüm mütekaddimin ve müteahhirin hukemanın hikmet tanımları ve tasnifleri ile başlar.

Hemen ardından gelen nefs-i natıka bahsinde müellif ruh-u beşeri nefs-i natıka ile eş anlamlı olarak kullanır. Burada dönemin garb hukemasının ruhun bedenden ayrı olduğu lakin ruhun tam anlamıyla mahiyetinin henüz anlaşılamadığını iddiasına karşın müellif ruhun mahiyetinin hiçbir vakit bilinemeyeceğini savunmaktadır. Bu iddiaya delil olarak ise insan aklının algısı mahsusât kabilinden ve gaib olanlar ise onlara kıyas ile öğrenilebilirdir, gözün kendisini görememesi gibi ruhun da kendi mahiyetini bilemeyeceği fikrini haizdir. [145]

Ruhun kuvvetleri idrak eden, hisseden, yapan şeklinde taksim edilmiştir.[146] Fiiller, hissiyata ve fikirlere tesir eder. Hissiyat, fiillere ve fikirlere tesir eder. Fikirler, fillere ve hissiyata tesir eder.[147]

Bir i'tiyâd-ı mezmumi izâle etmenin en müessir çaresi onunla gayr-ı kâbil te'lif bir i'tiyâd-ı müstahseni iktisâba çalışmakdır. Bir tarafa bükülmüş kâğıdı düzeltmek içün diğer tarafa bükmelidir.[148]

Mütekaddimin hukemanın nefsin kuvvetlerini kuvve-i âlime ve kuvve-i âmile olarak ikiye ayırdığı ve bunların icmalinden de nefiste ilim, şehvet ve gazaba

---

[144] M. Abdulkadir, *Mekârim-i Ahlâk,* Mahmutbey Matbaası, İstanbul 1326, s. 2.

[145] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 11-12.

[146] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 16.

[147] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 17-23.

[148] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 26.

kuvvetlerinin farz edildiği ifade edilmiştir. Nefsin ilim, şehvet, gazaba kuvvetlerine kuvve-yi batıniyye denmiştir.[149]

Hikmet, iffet, şecaat, adalet uzunca ele alınmış, her bir kuvvetin fezail-i mekârimine yer verilmiştir. Hikmetten mütevellid fezail-i mekârim zekâ, sürat-i fehm, safa-yı zihn, cevdet-i zihn, hiss-i tedbir, hafıza, tezekkürdür. Şecaatden mütevellid fezail-i mekârim, vakar-ı nefs, ulv-i himmet, sabır ve metanet, hilm, afv, tevazu, şehamet, tahammül, hamiyyet, rikkattir. İffetden mütevellid fezâil-i mekârim, hayâ, sabır, da'at, nezahet, ta'affüf ve kanaat, vakar, rıfk, hüsn-i saht, vera', intizam, sahâ'dır. Adaletten mütevellid fezâili mekârim, sadakat, ülfet, vefa, şefkat, mükâfât, hüsn-i şirket, hüsni kaza, sıla-i rahim, teveddüd, teslim, tevekkül, rıza, ıslah-ı zât-ü'l-beyn, ibadetdir.

Mesâvî-i ahlâka hâdim olan evsâf-ı zemîme; cehalet, hamâkat, atâlet, rehâvet, adâvet, enâniyet, isâet, sefâhet, hisset, nemîmet, hakaret, gıybet hased, kizb, ucb, riya, isyandır. Mekârim ve fezâil-i hıfz ve iktisâb ve rezâilden ictinâb konusunda mekârim ve fezâilin ya fıtrî ya kesbî olduğu ve fıtrî ya da kesbî oluşu farketmeksizin fezâilin korunması gerektiği ifade edilir. Saadetin faziletle ikiz fakat faziletin saadetten önce olduğu belirtilir.[150] Faziletlerin korunmasının dört şartla olduğu konusu ile eser tamamlanır.

[149] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 28.

[150] M.Abdulkadir, *a.g.e.*, s. 92.

2.1.2. Mekârim-i Ahlâk'ın Latinize Edilmiş Metni

MEKÂRİM-İ AHLÂK

Mürettib ve muharriri: M. Abdulkadir

Mekârim-i Ahlâk

Ahlâk iledir nizâm-ı âlem

Ahlâk iledir kemâl-i âlem

Ahlâka nazar edilince

Semt-i edebe gidilince

Âlemde nice maarif ehli

Tercih ediyor ulûma cehli

Maarif nezâret celalîlesinin ruhsatını ve meşihat-ı ulyânın tasdikini haizdir.

Sâhib ve nâşiri Kütüphane-i Dersaadet sahipleri

Necati ve Memduh Biraderler

Dersaadet

Mahmudbey Matbaası, 1326

Mekârim-i Ahlâk

Mürettib ve muharriri:

Mekteb-i Saadet Müdürü: M. Abdulkadir

Sâhib ve nâşiri: Kütüphane-i Dersaadet sahipleri

Necati ve Memduh Biraderler

Birinci tab’

Her hakkı sahib-i esere aittir

Muharririn mührüyle memhur olmayan nüshalar sahtedir

Maarif nezaret-i celilesinin 10 kanun-u sani sene 323 tarihli ve 403 numaralı ruhsatnamesiyle tab’ olunmuşdur

Dersaadet

Mahmudbey Matbaası, 1326

İfâde-i Muharrir

Maksad-i maâli mirsad-ı şâhâneleri maârif-i İslamiyyenin terakiyyât-i cedîdiyesine ma‘tûf, himmet-bülend mülûkâneleri bi’l-cümle teba‘a-i sâdıka-i tacdâr^ğlerinin tealliyât-ı maddiyye ve maneviyyesine masrûf olan ab-ı eşfak şiârımız, halife-i akdes âlî tebârımız, padişâh-ı kemâlât-ı iktinâhımız Efendimiz Hazretleri terakiyyât-ı maddiyye ve maneviyyeye vusûl ancak tahsîl-i mekârim-i ahlâk ve iktisab-ı fezâil ile müyesser olacağını piş-î nazar-ı hikmet eser-i hümâyunlarına aldıkları cihetle umûm-u mekâtib-i İslamiyyede ilm-i ahlâk gibi bir ilm-i celîl-i vacibu’t-tebcîlin ta‘lim ve tedrîsini irade ve fermân buyurdular. İşte şu “Mekârim-i Ahlâk” nâm-ı risâlecikde o irâde-i hikmet-âdenin şeref-i ta‘mîminden bu âna kadar eslâf ve ahlâfın mâtbû‘ ve gayri mâtbû‘ âsar-ı ber-güzîdelerinden hülâsa suretiyle şâkirdâna yazdırdığım defterlerin bir sûretidir. Şu hidmet-i murânemin mekârim-i ahlâk ile muttasıf olan erbâb-ı ulî’l-ebsâr nezdinde makbûl olur ve vuku‘ bulan hata ve noksanların tashîh ve ikmâline himmet buyurulur ümidiyle tab‘ine mücâseret ve rızâ-yı Hakk’a izâfetle rızâ-yı Hazret-i Padişahî’ye ittibâ‘ eyledim.

Hemân Cenâb-ı perverdigâr-i ümmet-i necîbe-i Ahmediyyenin ve teba‘-i sâdika-i şâhânelerinin maddî ve manevî terakki ve teâlisine ve refâh ve saadetine sebeb-i yegâne olan vücud-u akdes hümâyunlarını ile’l-ebed ârâyiş-sâz sıhhat ve afiyet ve her bir emel-i Hudâ pesendânelerini mazhâr-ı muvaffakiyyet buyursun duasıyla hatm-i güftâr-i ubudiyyet eylerim. Ve mine’t-tevfîk

Mekteb-i Saadet Müdîri

Ed-Dâî

M. Abdulkadir

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَإِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ[151]

Medhal

Malûm-i uli'n-nühadir ki iş bu âyet-i kerîmenin müştemil olduğu hitâb-ı müstetâb-ı ilâhi ile kadr-i celîl-i vâlâları tebcil-i a'lâ buyurulan mecmua-i kemâlât zât-i nübüvvet-simât Hazreti Muhammed sallallahu aleyhi vesellem Efendimiz: "Ben mekârim-i ahlâkı tamam içün ba's olundum" meal-i hikmet iştimâlini müfîd olan: (إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ صَالِحَ الْأَخْلَاقِ[152]) hadis-i şerifiyle "mekteb-i ahlâkı" tesîs buyurdular.

Mekârim-i ahlâkın malum hikmet-i âmûzi olan zât-ı nübüvvet-simât [s.a.v] Efendimiz pîş-gâh-ı tedrisine aldığı insanlara verdiği dersler min-kıbeli'r-Rahmân gelen o emr-i aleyhi ile ahlâk-ı mükemmele idi.

Pâyânsız bir zulmet-i cehâlet içinde kapanmış olan efkârı, bir sahâ-i münevvereye çıkarmak içün mutlaka hidayet-i Rabbâniyeye ihtiyac gösteriyor ve bu hidayet — ahlâk-ı umûmiyye arasına karışan — cehâlet ve fıkdan-i hikmet icad-i beşeri unutturmağa başladığı cihetle pek yakîn olduğu anlaşılıyor idi.

İşte o hidayet yetişti: ilk ders-i hikmet meyl-i meâliden ziyade ictinâb-ı rezâil olduğunu anlattığı gibi esaslı bir suretde ta'lim ediliyordu. Çünkü fikr-i vicdân denilen iki hassa-i celîleden ikincisi Allah'a merbût bir nevi ulviyye-i samedâni olub bu ancak sâfiyet-i akâidle münevver ve pâk olabilirdi. Hâlbuki hissiyyât-ı beşeriyye devr-i evvel çocuklarını ibrâzdan geri durmadığı cihetle akâid-i vicdâniyye dahi bir tarîk-i hatar-nâkda terakkîden veya bir sükûnet-i mutlaka içinde evhâm ve hayâlâta tebaiyetden ibâret kalırdı. Vicdân pâk olmayınca fikr-i beşerin temyiz-i hakikatde güçlük çekeceği müsellemdir. O dersler izhân-ı beşeri bürümüş olan evhâm

[151] "Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin." Kalem Sûresi, 4.

[152] Hadislerle İslâm, Cilt 3, https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=11

bulutlarını delerek orasını nur-u îmanla tenvir etmeğe başlamışdı. Ki Cenâb-ı Üstâd-ı küll [s.a.v] yavaş yavaş meyl-i maâli efkârını da meydana koyarak bununla efkâr-ı ümmeti bir nokta-i mudîeye celb eyledi.

İlk evvel vicdân terbiyesi bu gördüğümüz kâinatın bir sani'-i azîmi olub onun da "vâhid ve vâcibu'l-vücûd-i mutlak" bulunduğunu ve mümkinât o Hallâk-ı Azîmin emrine tâbi' olduğunu isbât ile îmân edenlerin fevz-i ebedîye nâil olacaklarını ta'lim buyurdu.

Bu ta'lim vicdân-ı sâfiyete alışdırarak ulviyete meyl etdirdi. Bundan ahlâk-ı fâzîlenin esâsı ilerliyordu.

Tarihin karûn-i evlâsında hayâl meyâl seçebildiğimiz akvâm-i müteferrika içinde vahdâniyyet-i Hüda üzerine müessis dinler gitdikçe bir târik-i cehâlet içinde kalarak zaten Yunanistan'ın yetiştirdiği filozofların esas mesâliki cihân-gîr Romanın eline intikâl edeliden beri birçok tekellüfât ve tebdilâta düçâr olduğundan artık âlem-i insâniyet zincirleme bir cehâlet içinde kalmış denilse becâ idi.

İşte böyle bir sırada idi, ki din-i mübîn-i İslam intişâra başladı. Fahr-i Âlem sallalllahu teâla aleyhi vesellem hazretleri iki esasdan vicdân terbiyesini pek mükemmel suretde ta'lim ve vazife-i mukaddese-i nübüvvet-penâhilerini tekmîl buyurdular.

Ashâb-ı güzîn salâbet, meyl-i meâli, hubb-u fâzîlet, iktisâb-ı mekârim gibi ahlâkı haseneyi ihrâz ve adât-ı rezîleyi istihkâr ile asabiyyet-i câhilâneden sarf-ı nazar etdiler. Birdenbire pek büyük bir hikmet şeh-râhı açılmışdı, ki sâf olan vicdân, uyanmış olan efkârı o sâha-i münevverede cevelâna müsâid bırakdı, fikir alabildiğine o meydanda ilerledi. Ber-kemâl-i irfân devri açıldı, ki bugün düşmanlarını bile hayrân ediyor. Çünkü peygamber-i zişân: "Hikmet mü'minin yitiğidir, nerede bulursa alır" buyuruyordu.

Fikir ise karşısında öyle bir hazîne-i irfân görünce içine girüb mazhâr olan cevâhir-i hikmet ve ma'fireti elde etmek istiyordu.

İşte İslâmiyet vicdân ile fikir terbiyesini iki kısma ayırarak her birini ayrı ayrı usûl ile tevsi' eylemişdir.

Mekârim-i ahlâkı tesis eden dîn-i mübînin etrafa intişârında milletler bir tâkım zünûn-u bâtıla içinde bulunuyordu.

Efkâr-ı selîme zaten evhâm ve hayâlâtın tegallübünden meydana çıkamamış ve hissiyât-ı kalbiyye yalnız müştehiyât uğrunda oynamışdı.

Hazreti Peygamber "sallallahu teâla aleyhi vesellem" Efendimiz tarafından vicdâna verilen sâfiyet-i akâid ve terbiye-i esâsiyye İslam olanları — Fakat her türlü i'tikadât-ı bâtıla ve vâhiyeden muarra olarak — Allah'ını peygamberini hakkıyla tanıyanları ber-hakîm edecek kadar — sağlamdır.

Hayat denilen bu yolun teâvün ve tenâsur ile sonuna kadar giderek oradan âlem-i ebediyete intikâl eden bir insanın kitab-ı ömründe bir sahife-i siyâh bulunmaması muktezâ-yı hilkatdir.

Hâlbuki dîn-i mübîni insanlara fazîlet-i nefsi, ulüvv ahlâkı, sümüvv cenabı ta'lim ederek dâima onları benî-nev'iyle muâşeretde tarîk-i i'tidâle dâvet ve şehrâh-ı metin sadâkatden ayrılmamalarını tavsiye ediyordu. Kalbin fazîleti insâniyete hizmetle meydana çıkar. Vicdânın hâricde bir kuvve-i te'yidiyesi yokdur ki hâricinde hareket eden bir insanı dairesine irca' edebilsin, hâlbuki dîn-i kavaid mübeccelesi insanı vicdânı hâricinde — fakat çıkarsa fenâlığını idrak ile — hareket ettirmemeğe sevk ediyordu.

Herkes kafasını elleri arasına alarak düşünüyor idi. Ki "Cenâb-ı Hak adl ve ihsân ile emreder. Bagi ve isyandan nehy eyler" hikmet-i hakîkaten hayatî bir safâ-yı vicdân içinde geçirecek âlî bir mev'ize-i Rabbâniyedir.

İşte edebin müessisi mekârim-i ahlâkın muallim-i zû-fünûn [s.a.v] Efendimiz dîn-i mübîn-i Muhammedînin Kitab-ı Kerîmi olan "Kur'an-ı azîmi" meydana koyub mekârim-i ahlâkı bütün cihâna ta'lim ve tedris ile âlemi şirk ve dalâletden kurtardılar.

لولاك لولاك ما خلقت الأفلاك

Bâis-i hilkat-i eflak ve mazhâr-ı hitâb celîl-i levlak olan Peygamber-i zi-şânımız fahr-i âlem [s.a.v] Efendimiz hazretleri: ([153] **تخلقوا بأخلاق الله**) kelâm-ı hikmet beyanı ile (ahlâk-ı ilâhiyye ile tahalluk, evsâf-ı hasene ile ittisâf) etmekliğimizi fermân buyurmuşlardır.

Yine bir hadis-i şerifde:

(**إنّ المؤمِنَ لَيُدركُ بحُسنِ خُلقِه دَرجةَ قائم الليل و صَائِمِ النهار** [154]) buyurulmuşdur. Meâl-i hikmet iştimâli: (Bir mümin hüsn-i hulkiyle gece ve gündüz meşgul-i taât ve ibadât olanlar derecesine erişir.) tebşirini hâvîdir. Bir diğer hadis-i şerifte dahi :

([155] احسنكم ايمانا احسنكم اخلاقا) meal-i münîfi: (Hanginizin ahlâkı daha güzel ise onun imânı ahsen ve efdaldir. Yevm-i kıyametde benim en sevdiğim ve en yakınım hulken en güzel olanlarınızdır) mazmun-u münîfini müfid olan

(إنَّ مِن أحبِّكم إليَّ وأقربِكُم منِّي مجلسًا يومَ القيامةِ أحاسنَكُم أخلاقًا) ve mizan-ı kıyamete en evvel vaz' olunacak şey hüsn-i hulkdur.

Meâl-i hikmet iştimâlini müfîd olan (اول ما يوضع فى الميزان حسن الخلق) ve hüsn-i hulk gibi asâlet ve necâbet yokdur. Meâl-i şerifini müfîd olan: (لا حسب كحسن الخلق) ve hüsn-i hulk mûcib yümn-i saadetdir meâl-i beşâret iştimâlini müfîd olan:

(حسن الخلق يمن) hadis-i şerîfleriyle mekârim-i ahlâkın fazîletini (سوء الخلق شؤم) yani sû-i hulk bais-i şeâmet felâketdir. Ve (سوء الخلق ذنب لا يغفر) yani sû-i ahlâk bir töhmetdir ki mağfiret olunmaz. Meâl-i hikmet-âmîzleriyle de sû-i ahlâkın şeâmetini beyân buyurmuşlardır.

---

[153] "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız." Bazı eserlerde bu ifade hadis olarak geçmektedir. Ancak sahih kaynaklarda bu ifadenin hadis olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu mevzu bir hadistir.

[154] إن المؤمنَ لَيُدْرِكُ بحُسْنِ خُلُقِه درجةَ الصائمِ القائمِ şeklinde kaynaklarda geçmektedir. Ebu Davud, 4798.

[155] أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا şeklinde kaynaklarda geçmektedir. D4682 Ebû Dâvûd, Sünnet, 15

Mekârim-i Ahlâk

Birinci Fasıl

İlim ve Hikmetin Tarif ve Taksimi

[Mutekaddimîn hûkemaya göre] — İlm-i ahlâk ilm-i hikmetin bir şu‘besidir. Mütekaddimîn hikmeti muhtelif sûretlerle ta‘rîf etmişlerdir. Fakat bu ta‘rîfât mezc ve tevhîd edildiği halde ber-vech-i meşrûh sûret hâsıl olur.

Hikmet — Nefs-i nâtıkayı min ciheti’l-ilmi ve’l-ameli müntehâ-yı kemâl-i mukaddere ve saâdet-i hakîkiyyeye îsal edecek sûretde bî-kadri’l-istitaâ hakâyık-ı mevcudâtın ahvâlini ma‘rifetden ibâret bir ilmiyyedir. İlm-i hikmet, âdeta cemi-i ulûm-u akliyyenin manasını müfîd olduğundan cevâhir-i mücerrede ve mütehayyize ve kâffe-i mahsusât ve makûlât ilm-i hikmetin mevzu-i dairesinde dâhildir.

Mütekaddimîn, hikmeti: Nazariyye ve ameliyye olmak üzere ikiye ayırmışlardır:

Hikmet-i nazariyenin mevzuu: Zemîn ve âsumân gibi vücûdunda istitaât ve irade-i beşeriyyenin ber-gûna medhâli olmayan mevcudatdan,

Hikmet-i ameliyyenin mevzuu ise bi’z-zât beşerden sâdır olub vücûdunda irâde-i cüziyyenin medhali aşikâr olan ef‘âl ve harekâtdan ibâretdir.

Hikmet-i nazariyye, üç şu‘beyi muhtevîdir. İlâhiyyât, riyâziyat, tabiyyât.

Hikmet-i ameliyye de keza üç şu‘beye münkasımdır. İlm-i tedbir-i nefs, ilm-i tedbir-i menzil, ilm-i tedbir-i medeniyyedir. İşte [mütekaddimin hûkemâya göre] ilm-i ahlâk işbu tedbîr-i nefsten ibâretdir.

[Müteahhirrin hûkemâya göre] cevâhir-i mütehayyize ve mahsusâtı mevzu‘-i ilm-i hikmetden ihrâç ederek hikmeti: “İlahiyyât ile akıl rûh gibi cevâhir-i mücerredenin ahvâl-i keyfiyyâtından bahs eden ulûmun hey’et-i mecmuâsı olmak

üzere, ta‘rif etmişlerdir.” Bunlara nazaran hikmet, başlıca dört şu‘beye münkasımdır: İlm-i ilâhî, ilm-i ahvâl-i ruh, ilm-i mantık, ilm-i ahlâktır.

I. İlm-i ilâhî: Cenâb-ı Hakk’ın vucûd ve vahdâniyetinden, kudret-i mutlaka-i Rabbâniyyesinden, sıfat-ı zâtiyye ve subûtiyyesinden bahs eden ilimdir ki tâ’mîk-i mebâhisde nice ukûl-i râsihayı kâsır bırakan bir bahr-ı bî-kerân ma‘rifettir. İlm-i a’lâ, ilm-i kelâm namlarıyla yâd olunur.

II. İlm-i ahvâl-i ruh: İnsanın rûh ile cesetten merekkeb olduğunu ve cesedin fânî, fakat rûhun bâkî bulunduğunu isbât ile nefs-i nâtıkanın ahvâl ve kuvvesinden bahs eden ilimdir ki ilmu’n-nefs, ve ma‘rifetü’n-nefs dahî itlâk olunur.

III. İlm-i mantık: Bir takım ma‘lumât iânesiyle meçhul fikriyyeye vusûl kavâidini ta‘lîm ve muhâkemât-ı akliyyeyi sehv ve hatâdan sıyânet esbâbını ta‘yîn eden ilimdir. İlm-i istidlâl ve ilm-i mîzân dahî denilir.

IV. İlm-i ahlâk: Vicdân-ı beşere tarik-i hayr ve şerr-i irâe ile aksâm-ı vezâif-i insâniyeyi ta’dâd ve kuvvey-i nefs-i nâtıkanın emrâz-ı ma’neviyyeden sıyâneti ve ilel-i ruhâniyyenin def‘i ve mazarratı esbâbını i‘dâd eyleyen bir ilm-i celîl’il-kadirdir.

Kuvâ-yi Nefs-i Nâtıka

(قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۗ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَاۖ [156] **)** Fermân-ı hikmet beyânına suret-i imtisâlimizi şârih olan ilm-i ahlâkın zemîn-i iştiğâli nefs-i nâtıka yani rûh-u beşerdir.

Bu itibâr ile hûkemânın bazıları ilm-i ahlâka: “tıbb-ı ruhânî” “hıfz-ı sıhhat-i ruh” namlarını vermişlerdir. Tıbb-ı cismâniyyede olduğu gibi tıbb-ı ruhâniyyede dahi ruhumuzu hâl-i sıhhatde afât-ı nefsâniyyeden sıyânet, hâl-i marazda esbâb-ı müdâvâtını istihzâra himmet onu bilmekle olur.

[156] Hülasa-i tefsir-i celili: Nefsini tehzîb ve tezkiye eden felâh ve saâdet bulur. Ve izlâl ve ifsâd eyleyen hüsrân ve habîsinde kalır.

Ruh nedir? Bu suâle cevâb vermek verilse bile o cevâbı anlayabilmek husûle-i irfân-ı beşer hâricindedir. Bu bir muammâdır ki inkişâf nâ-pezîrdir. Esbâbı ise pek zâhirdir.

Muâsırımız olan Garb hûkemâsı ulûm-u tecrübiyyenin bu bâbda son sözü olmak üzere diyorlar ki:

"Tecârib-i fenniyye bize kat'i sûrette gösteriyor. İnsanda şu beden-i mahsûsdan başka bir mevcûdiyyet bir mâhiyet-i ulviyye vardır. Bunun, ruh dediğimiz bu mevcûdiyyet-i ulviyye-i ma'neviyyenin varlığı muhakkaktır. Bu öyle bir şeydir ki bi-zâtihi kâim ve kıyâmında cesede gayr-ı muhtacdır. Vücûd-u hakîki ile bi'l-istiklâl mevcuddur. Bu ruh-u havâssın iânesi olmaksızın mesâfât-ı baîdeye icrâ-yı te'sîr ve mesâfât-ı memâileden kabul-u te'sîrât edebilir. Bazen mukâşefâta dahi müsteiddir. Havâss hûnu'l-cismâniyyeyi haizdir fakat henüz ulûm ve fünûn, ne bu havâssın ne zât-i rûhun mâhiyetini ta'yine muvaffak olamamış ve terakkiyyât-ı fenniyye dahâ o mertebe-i kemâli bulamamıştır."

Şu son fıkrada biz hukemâ-yı mezkûreye muhâlifiz. Zât-i rûh, mâhiyet-i rûh, bugün nasıl mechûl ise ilâ-nihâye mechûl kalacakdır. Zîrâ buna mâni' olan terakkiyyât-ı ilmiyenin kemiyyeti değil keyfiyetidir. Derece ve mertebesi değil tabiat ve mâhiyetidir. Evet mâhiyyet-i rûh esrâr-ı dâime-i ilâhiyeden olarak ilm-i beşere ile'l-ebed mestûr ve hafî bulunacakdır. Akıl erdirebildiğimiz mahiyât hep mahsûsât kabilinden olub gâib olanlarını dahi onlara kıyâsen bilmekdeyiz. Mâhiyât-ı maneviyyede ise kıyâsü'l-gâib ale'l-mahsûs, imkânı bulunmadığından ilmimiz âsâr ve evsâfından ileri gidemez. Ve bu hadd-i tecâvüzle vereceğimiz hükümler cehl üzerine hüküm kabilînden olarak farziyyât ve ihtimâlât dairesini geçemez. Bundan başka bi'l-farz mâhiyet-i rûh kâbil-i idrak ve teyakkun olsa da onu anlayacak yine rûh olub göz âlemi gördüğü halde kendi kendisini göremediği gibi rûh da mâhiyet-i zâtiyesini ta'yîn ve takdîre muktedir olamaz. Bu gibi esbâb ve mülâhazâta mebnîdir ki ekseriyet-i hukemâ ve ulemâ mâhiyet-i rûh hususunda teksir-i bahsden ictinâb ederek mâhiyet ve evsâf-ı rûha dâir bahs-i mütâlaa etmeği muvâfık görmemişlerdir.

Şer'i şerîfde zâten bu cihetle iştiğali men' ve nehy buyurmuşdur. Fakat bu memnûiyyet ahvâl-i kuvve-yi rûha şâmil değildir. Nasıl ki Cenab-ı Vâcibu'l-

vücudundakine zât-ı kibriyâsını tedkîke kalkışmak en büyük gaflet ve ta‘rife sığmaz bir cür’et olduğu halde mevcûdiyyet-i Rabbâniyesini, sıfât-ı ezeliyyesini, bilmek bi’l-akis vecibe-i zimmettir. Ve enâr-ı kudret-i ilâhiyesini nazar-ı ibret ve fikr-i hikmetle tetebbe’ ve tefekkür en büyük ibâdetdir.

Bu cihetle mebâhis-i ahlâkiyeye üssü’l-esas olan kuvve-i nefs-i nâtıka hakkında hulasatü’l-hulasa bazı malûmât-i i‘tâsı zarûrîdir.

(Ruh) bir cevher-i kudsiyye-i maneviyyedir ki mevcûdiyyeti naklen, aklen, tecrübeten lâ-yuadd ve-lâ yuhsâ delâil ile sabittir. Bu delâil ilm-i ahvâl-i rûha müteallik âsâr-ı mu’tebirede mufassalan mesturdur.

Delâil-i mezkûre ilzam-ı muânidîn ve mükâbirîn içindir. Hakikatde ise vucûd ruha bil-bedâhe sabittir.

Zât-i rûh hakkındaki malumâtımızı [cevher-i kudsiye-i maneviyye] terkibi ile icmâl eyledik cevher ta‘bîriyle arzîyyet-i rûh iddiasını reddetmiş oluyoruz.

(Kuddüs) kelimesi Cenâb-ı Hakk’ın rûh-i zât-ı ecel ve a‘lâsına nisbet buyurduğunu telmîh ediyor.[157]

(Maneviyye) lafzı ise rûha isbât-ı cismâniyet etmek isteyenlerin za‘f-ı ârâsına işaretdir.

İşte zât-ı rûha dair bilebildiğimiz ve diyebileceğimiz bu kadardır.

Kuvâ-yi Akliyye

Akıl – rûhun maneviyât âlemini temyîze müstaidd bir hâssa-i mümtâzedir. Akıl, kudret-i fâtırânın insanlara en büyük bir mevhîbe-i ilâhiyesidir. Vücûdun harekât-ı tabiîyyesiyle mevcûdiyetini isbât eden “rûh” da cisme irtibâtıyla mâhiyet-i zâtiyesini müessirât-ı maddiyyesini aklın delâletiyle ta‘yîn edebilir. Rûh fâil ise, akıl da hâkimdir. Rûhun mâhiyeti cismin terkibâtıyla kâmilen mübâyin addolunduğu

[157] اشارت الي قوله تعالي وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي

halde bu iki kuvve-i mütezâddeyi hâiz olan insan o terkib-i azîmi yine aklın vâsıta-i idrâkiyesiyle tahlîl edebilir.

İnsanda ictima‘ eden secayâ-yı mütezâddenin mâhiyetlerini imtizâc etdiren kudret-i fâtıra en büyük sanat ve hikmetini aklın vücudunda hatm eylemişdir. Kuvâ-yi akliyye vücud-u insanda her zaman mevcûd ve her zaman o kuvvetin yardımına ihtiyac var iken o hâssa-i ulviyenin vücud-u insanda bir cüz-i uzv, ad olunamaması ne büyük bir düstûr-u hikmettir!

Akıl, insanın en büyük müsteşârı ve belki de mürşid-i yegânesi iken kendi mâhiyetine kendisinin de vâkıf olamaması hayret-efzâ bir meseledir!

“Sübhâne men tahayyere fî sun’ihi’l-ukûl
Sübhâne men bikudretihî yü'ciz’ül-fuhûl”[158]

Havâss-ı rûhaniye cevher-i rûhu teşkîl eylediği gibi kuvâ-yi akliyenin hassa-i idrâkâtı dahi cevher-i fikri teşkîl eder.

Vücud-u beşer rûhun fikren ihtisâsına mahsûs bir vâsıta, vicdân ise hayât-ı mâneviyyemizi te’min eden bir râbıtadır.

Mekârim-i ahlâkın şâmil olduğu secâyâ-yı mümtâzenin her biri bir hüsn-i ulviyeye mebde‘ itibâr olunmuştur.

Rûhun hissiyât-ı maneviyyesini lezzet-yâb eden a‘mâl bir emniyet-i vicdâniyeden lâ-büddür ki o da şeriât-ı Ahmediyenin, diyanet-i İslamiyenin ahkâm-ı celîlesine riâyetle husûl-pezîr olabilir!

İnsanın maddeten, manen arz-ı ihtiyâc eylediği emniyet-i selimeye muvaffak olması ne mukaddes bir nimet-i vicdâniyedir!

Fezâil-i insaniyeye delâlet eden vezâif, mücerred ihtisasât-ı diniyyeye tevfîk-i hareketle îfâ olunur. Çünkü vezâif-i diniyye her bir maksadın mebde‘i her bir ümidin merci‘idir.

---

[158] Yarattıklarıyla akıllara hayret veren ve kudretiyle en güçlüleri âciz bırakan Allah’ı tenzih ederim.

Mâ‘bûd-u bi’l-Hak olan Cenâb-ı Hâlık-ı ezelinin zât-ı pâkına ubudiyetle şeriât-ı kuddusiyenin sırat-ı müstakîminde rû-mâl-i ibtihâl olmak vicdânın ihlâsından, kalbin sadâkatinden ibâret olduğuna göre fezâil-i ahlâkiyenin dahi kalb-i selimden, fikr-i ihlâsdan başka bir esasa müstenid olamayacağı sarâhaten sâbit olur.

Mekârim-i ahlâkiye, fezâil-i insaniyenin üssü’l-esâsıdır. Vezâif-i vicdâniyeyi ta‘yîn eden kemâlât-ı akliye o sayede hâsıl olur. İnsaniyetin nuhbe-i fâzileti, gâye-i meziyeti ilim ve edebdir.

Rûhun ulviyyeti, vicdânın hükmü aklın idrâki, zekânın hissiyâtı o kuvvetle ziyadeleşir!

Kuvâ-yi Selâse

İnsan-ı müdrik bi’l-basîr olan beden-i mahsûs ile müdrik-i bi’l-basîra olan bir “basît gayri cisim ve gayri cismânî” den yani rûhdan mürekkebdir.

Rûh aklın tedbiriyle bedene hâkimdir. Maa-hazâ bu hüküm şerh ve tafsîl olacağı vechile hükm-ü mutlak değil hükm-ü mukayyeddir. Ve irade-i cüz‘iyye ile müfesserdir.

Ahvâl-i cismâniyenin şu hükme te’siri selâmet ve adem-i selâmet âlât ve esbâbın âsâra te’siri kabilindendir.

Rûhumuzda tecelli eden ahvâl ne kadar tedkîk ve tahlîl edilse: ya fiil, ya his veya idrak kabîlinden olub bu suretle üç sınıf-ı esasîye taksim olunabileceğinden müteahhirîn hûkemâ rûhda kuvve-i müdrike, kuvve-i hissiyye veya ihtisâsiyye, kuvve-i fâile olmak üzere üç kuvvet aded ve itibar etmişlerdir.

I. Kuvve-i müdrike: Rûhun hakayik-i eşyâyı idrâke olan isti‘dâd ve kâbiliyyetidir.

II. Kuvve-i hissiyye: Rûhun keyfiyyât-ı bâtınîye ve ahvâl ve şüûn-u hâriciyeden mütelezziz veya müteellim olmak üzere hâiz olduğu infiâl ve te‘sire kâbiliyyetidir.

III. Kuvve-i fâile: Rûhun keyfiyyât-ı bâtınîye ve mevcudât-ı hâriciye üzerinde alâ kadri'l-istitâa icra-yı tasarrufât edebilmek üzere hâiz olduğu isti'dâd ve kâbiliyyetidir. Bu üç kuvvet aslen müttehid ve saffen muhteliftir. İrade eden, hiss eyleyen, derk ve tefekkür kılan rûh birdir. İşte kuvâ-yi selâse bu aslın cihât-ı muhtelifeden temâşâ edilen tecelliyâtıdır.

Kuvâ-yi Rûhun Yekdiğerine Te'siri

Fiil, his, idrakten her biri tarden ve aksen yekdiğeri üzerinde hâiz te'sirdir. Binaen aleyh tehzîb-i rûh içun hem ef'âli, hem hissiyâtı, hem de efkâr ve idrâkâtı yani kuvâ-yi selâseyi tehzîb muktezîdir. Bu lüzumdan üç kısım terbiye tevellüd etmişdir ki bunlara: terbiye-i fiiliyye, terbiye-i hissiyye, terbiye-i fikriyye derler.

Terbiye-i Fiiliyye

Mi'yâriyyet-i a'mâl. — İnsanın mi'yârı, mîzân-ı mâhiyeti ef'âl ve a'mâlidir.

(**ای لیس لا لاحد علی احد فضل الا بعمل**) Hadis-i Şerif'inin mazmun-u münîfi üzere efrâd-ı nâsın yekdiğeri üzerine fazl ve rüchânı ancak amel-i sâlih iledir. Bir fiil-i hayrın mertebesine ne bir fikr-i hayr, ne de bir hiss-i hayr erişemez! Fakat (**نحن نحکم بالظاهر**) sözünü mi'yâr-ı a'mel ve'z-zâhir unvân el'bâtın kelamını da mir'ât-ı niyyât hayr-ı ayât olmak üzere kabul ve ber veche âtî makâlâtı serd ederiz.

Evvelen — Biz ef'âl ve a'mâl-i beşeriyyeyi efkâr-ı hissiyyât-ı bâtıniyyenin tezâhürât-ı hâriciyyesi olmak üzere telakkiye mecburuz. Zira hafâ-yı kalbe ancak Cenâb-ı Hak vâkıfdır. Binaen aleyh bir şahsın mizân-ı mâhiyet sahihâsı mertebe-i selâmet kalbinden ve derece-i hulûs niyetinden ibaret olsa da mademki elimizde bu derece ve mertebeyi ta'yîn ve takdîr içün âmâl-i zâhireden gayr-i mikyâs yokdur. Ef'âl ve â'mâl niyet ve mâhiyet beni âdeme mi'yâr etmekdeyiz.

Sâniyen — İlm-i ahlâk nokta-i nazarından dâima vazîfeyi îfâ eden etmeyene muraccahdır. Emr-i îfâyı istilzâm eden efkâr ve hissiyyât neden ibaret olursa olsun! Zira vazîfenin îfâsı bir i'tiyâd-ı te'min ile tedricen ihtâr ve hissiyyâtı tehzîb

edebilmek itibariyle bi'z-zât ve bi'n-nefs beşerde sevaik-i tabîîyyeden bulunan hiss-i taklîdin iânesiyle uyandıracağı şevk-i imtisâlden dolayı diğer efrâd ben-i nev'ine mûcib-i fâide olacağı gibi beşeriyetin o vâzifeden beklediği hayır ve menfaatde husûl bulmuş olur.

Sâlisen — İki âmil arasında ta'yîn-i fazl ve ruchân içün esas tedkîk olan amel-i müstelzem fikir ve niyetlerine nazar olunur. Fakat hiçbir vakit bir âmil ile bir âtılı mukayesede bu nazara hâcet yokdur.

Demekki beşerde en evvel göze çarpan ve nazar-ı itibâra alınan ef'âldir. Ef'âlde tahakkuk-u müsâvâtdan sonra efkâr ve hissiyyâta bakılır esbâb-ı mesrûdeye mebni şahsın mi'yârı ef'âl ve a'mâli olduğu tebyîn eder.

Ef'âlin te'sirâtı — Ef'âlimiz bir yandan hissiyâtımızı ve diğer cihetden efkârımızı taht-ı te'sirde bulundurur. Ef'âl, hissiyâta te'sir eder. Zira rûhumuzda hüküm-fermâ bulunan bir kâide-i sâbite mûcibince insan me'lûf olduğu umûra bir muhabbet-i mütezâyide hâsıl eder. Ve terk etdiği umûrdan tedrîcen nefret eyler. Binaen aleyh birçok hissiyâtımızın, temâyülât ve tenâfürâtımızın esası i'tiyadât-ı fiiliyyemizden başka bir şey değildir. Ef'âl-i hasene ile me'lûf olduğumuz, iyi insanlarla görüşdüğümüz, ulviyyât arasında yaşadığımız halde hissiyyât-ı hasene iktisâb ederiz. Ve bunları terk etdikçe nefs-i nâtıkamızı bu te'sirât-ı fiiliyyeden uzak bulundurdukca o hissiyyâtı da zâyi' eyleriz. Bu esbâba mebni nefs-i nâtıkanın dâima ve her şeyden evvel îfâ-yı vezâife ve ulviyyât ve hasenâta alışdırılması tezkiye-i rûhun iyilik kâidesini teşkîl eder.

Ef'âl, efkâra tesir eder. Zira: huzur-u halk ve Hâlıkda ve huzur-u fikir ve vicdânda istihsâl-i berâet endişesiyle dâima ef'âl-i seyyiemize a'zâr-ı ma'kule taharrî ederek harekâtımızı ne suretle olursa olsun hakka tevfîka çalışmak hilkat ve nâtıkiyyetimiz muktezâsıdır.

Bir de insan i'tiyâdâtına hissiyyâtına muvâfık gelen efkâr ve telkinâtı daha çabuk kabûl eder. Ve ameliyyât ile birlikde tahsîl edilecek nazariyyât sahîfe-i mefkûrede daha metîn ve pâyidâr bir suretde nakşı-pezîr olur. Bundan başka ne kadar melekât-ı fikriyye ve hissiyyemiz varsa cümlesinin nemâ-dâr ve bekâ-pezîr

olabilmesi kuvve-i fâilenin taht-ı te'sîrinde bir hâl-i fa'âliyyet daima içünde bulundurulmalarına mütevakkıfdır.

Esbâb ve te'sirât-ı mesrûdeden dolayı terbiye-i fiiliyye tezkiye-i vicdân içün iyilik ve en mühim tarîkdir.

Terbiye-i Hissiyye

Hissiyyât — Beşeriyyetin zînet ve şerefi. Ve en büyük imtiyâz ve fazîletidir. Hissiz bir insan her halde hayvândan aşağıdır. Zira behâimde bile şükrân-ı nimet, şefkat-i mâder-âne gibi birtakım hissiyyât-ı makbûle asârı görülmekdedir.

Meyl-i maddiyyâtın insanlarda hissiyyât-ı ulviyye-i kalbiyyeyi za'f-ı zevâle uğratdığı mahalde tehlike-i izmihlâl melhûzdur.

Hissiyyâtın ef'âle te'siri — İnsanın en iyi yapdığı şey severek dileyerek yapdığıdır kalbden feyz alan ef'âl büsbütün başka bir kuvvet ve revnakdadır. Para ile tutulmuş bir askerin göreceği hizmet vel-i nimeti padişahına, din ve devletine olan muhabbet ve merbûtiyyeti sevkiyle hareket eyleyen mücâhidînin mesâî-i fedâkâr-âne siyle kâbil-i kıyâs değildir.

İnsan pek çok ahvâlde hissiyâtına mağlûben hareket eder. Hissiyyât-ı ulviyye bazen insanı mâ-fevka'l-beşeriyye etvâr ve muâmelât-ı melek-âneye sevk eylediği gibi hissiyyât-ı seyyie dahi cân-verlerin irtikâb etmeyeceği fazâyihi icra etdirir. Hele hevesât-ı nefsaniyye derecesine varan hissiyyât irade ve ihtiyârı gidererek nefsi kendine esir kılar.

Hissiyyâtın efkâra te'siri — İnsanın yalnız ef'âli değil efkârı dahi çok zaman hissiyyâtın taht-ı te'sirinde bulunur. Te'sirât ve infialât bâ-husûs hevesât, insana yanlış düşündürür. Sevdiğimiz bir adamdaki seyyiâtı bize hasenât şeklinde gösteren ve belki dolayısıyla selâmet-i fikriyyemizi ihlâle kadar vardıran sebeb-i hissiyyâtın efkâr üzerindeki te'sîrinden başka bir şey değildir.

Terbiye-i Hissiyyenin Esasları

I — Rûhda daima hissiyyât-ı haseneyi fiiliyyât ile te'kîd ve takviye eylemek lazımdır. Zira bir hiss-i ale'd-devâm hâl-i gaflet ve atâletde bırakılacak ve ikâz edilmeyecek olursa hüküm ve kuvvetden sâkıt olur.

II — Hissiyyat-ı seyyienin nefs üzerindeki hüküm ve te'sirlerini ve bâ-husûs hevasât-ı fâsideyi izâle eylemelidir. Bu da mücahedât-ı nefsaniye ile ve o hissiyyâtın zıddı hissiyyât-ı necîbe iktisâbına çalışmakla müyesser olur.

III — Kuvve-yi fâile ve irâdiyyemizi muğâyir-i kanun-u ahlâk olan infiâlât-ı kalbiyyemize galebe etmeğe yani rûhumuzu galeyân-ı hiss hâlinde dahi kendimize sâhib olmağa alışdırmalıdır. Mağlûb-u infiâl ve ihtirâs olmak şân-ı insâniyyete yakışır bir hâl değildir.

IV — Sâika-i te'sirât ve infiâlât-ı kalbiyye ile muhâkemât-ı fikriyyemizin dâire-i i'tidâl ve bî-tarafı hâricine çıkmasını men' ile ülfet eylemelidir. Hiç olmazsa böyle bir zaman-ı te'sirdeki mülâhazât ve kıyasâta asla atf-ı nazar-ı itibâr etmemeğe vehle onlara itbâ'an hiçbir hâreket-i icrâiyyede bulunmamağa nefsimizi alışdırmalıdır. İcrâât içün dâima te'sirât-ı hâsılanın geçmesine intizâr etmelidir.

V — Fâzilete, hayra, iyiliğe kalb-i beşerde bir meclûbiyyet-i fıtriyye, isâete, şerre, fenâlığa bir nefret-i tabîîyye vardır. Pek çok ahvâlde fikir ve muhâkememiz dalâlete düşdüğü, kuvve-i ihtiyâriyyemiz dahi ona tâbi' olmak istediği halde bizi fenâlıkdan hıfz ve vikaye ve daima semt-i hayra, cihet-i fazîlete tevcîh ve imâle eden bu hiss-i kerîmi yani kalb-i selîmi her vesîle ile takviye ve tenmiyeden bir an gâfil bulunmamalıdır.

Esteizü billah (لَا يَوْمَ يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ۙ اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ۖ [159])

[159] "Allah'a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği gün beni mahcup etme!" Şuara Sûresi, 88-89.

Terbiye-i Fikriyye

İnsâniyyetin hayât-ı maneviyyesi mekârim-i ahlâk ise medâr-ı feyz ve kemâliyede terbiye-i fikriyyedir.

Ef'âl ve hissiyyâtımız üzerindeki te'sirâtı mücerrib olmağla beraber efkârımızın da bi'l-mukabele onlar üzerindeki te'sir-i azîm ber-veche âtî mevâddeyle teşrih olunur.

I — Ef'âl-i ihtiyâriyyemiz ale'l-ekser muhâkemât-ı akliyemizin bir neticesi gibidir. İyi düşünürsek iyi, fenâ düşünürsek fenâ karar verir. Ve o suretle hareket ederiz. Binaen aleyh fikir ve muhâkememizin iktisâb edeceği kemâlât-ı ef'âl ve harekâtımızı dahi ıslâh eyleyeceğinde şübhe yokdur.

II — Kuvve-i müdrikemize vaki‘ olan intibâât te'siriyle hissiyâtımızın her gün tegayyüratı gûn-â-gûne uğradığını görürüz. Sâika-i cehl ve gafletle meyl ve muhabbet etdiğimiz bir şeyin, bir hâlin fenâlığını öğrendikçe hakkındaki rağbet-i sâbikamızı gayb ederiz. Tavır ve hâlinden, çehre ve sîmâsından hoşlanmadığımız bir adamın mahâsin-i kalbiyyesine vâkıf oldukça hakkında bir muhabbet duymağa başlarız, bu suretle vukûf ve irfânımızın hissiyât-ı kalbiyyemizi ta‘dîl edeceği umûr-i müslimedendir.

III — Tetetebbu'ât-ı ilmiyye merakının birçok kimseleri birtakım i‘tiyadât-ı sakîme hevasât-ı fâsideden tahlîs etdiği hakayık-ı mecrubedendir.

IV — Ahlâkiyyûn bir muhâkeme-i selîmenin, bir nazar-ı im‘ânın ekseriyetle hevasât-ı fâsideyi izâleye, nefs-i emmarenin bagi ve tuğyan ve ihtirâs ve heyecânını teskine kifâyet eylediğini tedkîkât-ı tecrübiyyeye müsteniden beyân ve te'mîn etmekdedirler.

V — İştigâlât-ı fikriyenin âlâm-ı kalbiyye ve hatta cismâniyyeyi ta‘dîl eylediği umûr-u ma‘lumedendir.

VI — Bir vazîfeyi îfâ içün onu bilmek lazımdır. Bir vazîfeyi sevmek içün yine onu bilmek lazımdır. Bu cihetledir ki etfâle evvela vazaîf-i beşeriyye, sâniyen

onların fevâid ve gâyesi öğretilmek ve bu suretle kuvve-i hissiyye ve ihtiyâriyyelerine bir zemîn-i selâmet ve cây-i rağbet tehiye edilmek ilm-i usûl-i terbiyenin kavâid-i esâsiyyesindendir.

Mütâlaât-ı mesrûdeye mebni dâima kemâlât-ı fikriyemizi terbiyeye, cehl ve gafletten teberrî ve tevkîye çalışmak ve kuvve-i akliyemize, ef'âl ve hissiyâtımıza hâkim olacak, hiçbir zaman selâmet-i muhâkematımızı gâib etmeyecek kuvvet ve metâneti vermek vecibe-i zimmetimizdir. Zira ulûm en büyük mürebbidir. Haşyetillah da ancak ilm ile husûle gelir. Kemâ kâle Teâla esteizü billah

(اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُاۗ [160])

İcmâl

Kuvâ ve ef'âl-i rûhâniyyemiz dâima yekdiğeri üzerinde mütekâbilen icrâ-yı te'sirden hâli değildir. Bu te'sirât-ı mütekâbilenin teşkîl etdiği muvâzenet her şahsın hüviyet-i rûhâniyye ve mâhiyet-i ahlâkiyyesini vücuda getirir. "Kemâl": Azm-i kavîm, vicdân-ı selîm, fikr-i müstakîm sâhibi olanlarda tecelli nemâ-yı zuhûr olur.

Terbiye-i rûhdan garaz, kuvâ-yi selâse-i nefsâniyyeye müsâade-i imkân derecesinde ve ale's-seviye feyz ü nema vermektir. Zira kuvâ-yi nefs-i nâtıkadan yalnız birine ifrât derecede kuvvet ve faaliyet verilir ve diğerlerinin tenmiyesinden gaflet edilirse rûhun hâl-i mevâzeneti muhtell olur. Mesela: münhasıran nazariyyât-ı fikriyye ile müştagil bir adamda kudret-i icrâiyye ve rikkat-i hissiyyât za'f ve halel bulur.

Kuvâ-i iradiyyeye metânet ve kuvvet bahşederek zemîn-i rûhumuzda feyz ve fa'âliyyeti uyandırmak, i'tiyâdâtımızı selîm ve müstahsen bir dâire içünde intizâm ve ıttırâda rabt eylemek, kuvve-i müdrikemize lazım gelen hiddet ve vüs'ati ve hükm-ü kuvveti vermek, hissiyyât-ı kalbiyyemizi terbiye ve bâ-husûs hayr ve hasenâta olan meyl-i derûnumuzu îkâz ve takviye eylemek hâsılı hiçbir tarafın

[160] "…Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar." Fâtır Sûresi, 28.

müfratasına meydan vermeyerek kuvve-yi selâseyi aynı anda ve mümkün mertebe aynı nisbetde perveriş-yâb kemâl etmek… İşte ilm-i ahlâkdan beklenilen hidmet ve tezkiye-i rûhdan maksûd olan gayet budur.

Ruh-u beşerin ulviyyet ve fazîleti eczâ-yı merekkibesi arasında muvâzenet-i mütekâbile vücûdîne mütevakkıftır. Bu muvâzenet ve i'tidal, intizâm ahvâlinin sebeb-i yegânesi ve şart-ı akdemidir.

اقبل على النفس و استكمل فضائاها

فانت بالنفس لا بالجسم انسان

Beytiyle rûhun terbiyesi hakkındaki ehemmiyet ve fevâid ne güzel beyân edilmişdir. İnsanlıkda ne kadar meziyyât-ı âliyye mevcûd ise kâffesinin medhali terbiye-i nefsiyyedir. Zira tehzîb-i ahlâkın ussü'l-esâsı ıslâh-ı nefisden ibarettir.

İkinci Fasıl

Kuvâ-yi Nefs-i Nâtikanın Derecâtı

Müteahhirîn hûkemâ, fiil, his, idrâk kuvvetlerinin her birini üç derece add ve i‘tibâr ederek o sûretle nazar-ı mutâla‘ya almışlardır şöyle ki:

Ef‘âl, hissiyât, idrakât ya fıtrî veya tabiîdir, ya iktisâbî ve ihtiyârîdir veya i‘tiyâdîdir.

Ef‘âlin birinci derecesi: Sevâik-i tabiîyye, ikinci derecesi ef‘âl-i ihtiyâriyye, üçüncü derecesi âdât ve melekâtdır.

Hissiyyâtın derece-i tabiîyyesi: Temâyülât-ı fıtriyye ve ihtiyâcât-ı tabiîyyedir. İkinci derecesi: İnfiâlât ve te’sirât-ı ârıziyye, üçüncü derecesi: Hevesât-ı nefsâniyyedir.

İdrâkâtın da tabiî olan derecesi kuvve-i akıl ve hikmet ve havâss-ı hamse ile ulûm-u evvelîyye olub ikinci derecesi: Dikkat ve muhâkeme âsârı mülâhazât-ı ihtiyâriyye, üçüncü derecesi: Hıfz ve tahattur gibi melekât-ı fikriyyedir.

Kuvve-yi rûhun ilk dereceleri fıtrî ve tabiî olarak mi‘yârı aslen ve neticeten irâde ve ihtiyâra gayr-ı mukârin olmakdır. İnsan kuvve-yi nefsâniyyesinin bu derecedeki âsârından mes‘ûl değildir.

İkinci derecesi: Şuûr ve ihtiyâra, kesb ve irâdeye mukârin bulunduğundan her ferd bu mertebedeki ef‘âlinden, infi‘âlâtından, ve mülâhazâtından mes‘ûldür.

Üçüncü derecesi dahi i‘tiyâd netîcesi olarak bir meleke-i tabîîyye kuvvetini alan ve binaen aleyh zâhirde ihtiyâra gayr-ı tâbi‘ gibi görünen ef‘âl ve hevesât ve tahatturâtdır ki bunların da bidâyeten iktisâb ve adem-i iktisâbı ve ba‘de’l-iktisâb terk-i istitâatimiz dâhilinde bulunduğundan rûhumuzun o sûretdeki tecelliyâtından dahi mes‘ûliyetimizde şübhe yokdur. Bu bahse âid bazı hakâyık-ı hikemiyye ber-veçh-i âtî icmâl olunur:

I — Kuvâ-yi rûhun derecâtı tabiîyyesi sâf ve pâkdır. Kâffe-i efrâd-ı insaniyyede bi'l-kuvvet ve bi'l-i'tidâl mevcuddur. İfrât ve tefritden müberradır.

Bu vasıfdan hâric olan ahvâl kesbî ve ârızîdir ki netâyic-i sabîde ebeveyn veya velisine âkl-ı mümeyyizde bi'z-zât fâiline mûcib mes'ûliyyet olur. Ârızî olan ifrât ve tefrît azm ve mücâhede ile her halde kâbil-i izâledir. Ve hadd-i i'tidâli ifrât ve tefrîtden ayıran fâsıla gayet ince bulunduğundan rûhumuzu muhâfazaten bu hususda dâimî bir tarassud vâcibi't-tavsiyyedir.

II — Ef'âl-i ihtiyâriyyede mes'ûliyyet intihâen değil ibtidâen olduğundan ilm-i ahlakça hüküm ve muâhaze, medh ve zemm neticelerine değil esas ve menşe'lerine tertib eder.

III — Bir i'tiyâd-ı mezmumi izâle etmenin en müessir çaresi onunla gayr-ı kâbil te'lif bir i'tiyâd-ı müstahseni iktisâba çalışmakdır.

Bir tarafa bükülmüş kâğıdı düzeltmek içün diğer tarafa bükmelidir.

İ'tiyâd: Bir hâlin tekerrür veya temâdîsi neticesi olduğundan her fiil-i ihtiyârî bir hâl i'tiyâdının mukaddimesidir.

Bu güne kadar ne sevk-i tabîatın, ne ihtiyârın, ne de i'tiyâdın mâhiyeti anlaşılamamışdır. Tedkikât-ı hûkemâ yalnız her birinin bir bahşâ-yiş-i ilâhi olduğunu teslim ile iktifâda karar kılmışdır. Kelâm-ı âtî ancak bu kararı te'yid edecekdir.

Mütekaddimîn Hûkemâya Göre Kuvâ-yi Rûhun Taksîmi

Hûkemâ-yı mütekaddimîn, rûhda iki kuvvet add ve i'tibâr ederek birine kuvve-i müdrike diğerine kuvve-i muharrike derler. Ve benî beşer ile hayvânât-ı sâire beyninde müşterek bulunan bu kuvvetlerin rûh-u insaniyyeye mahsus derecât-ı mümtâzesini kuvve-i âlime [kuvve-i ilmiyye] kuvve-i âmile [kuvve-i ameliyye] nâmıyla yâd eylerler idi. Ahvâl-i rûha dair bi'l-cümle tedkîkât kudema bu esas üzerine yürüdülmüşdür. Tedkîkât-ı mezkûrenin hulâsatü'l-hulâsası ber-vech-i âtîdir:

Kuvve-i âlime iki kısımdır. Birisi havâss-ı hams-i zâhiredir ki:

Lâmise, zâika, şamme, sâmi‘a, bâsıradır.

Diğeri havâss-ı hams-i bâtınadır ki:

Hiss-i müşterek, mütehayyile, vâhime, hâfıza, mütesarrifedir.

Kuvve-i âmile de iki kısımdır. Birisi kuvve-i şeheviyyedir ki tab‘a mülâyim olan şeyleri celb etmek kuvvetidir. Diğeri kuvve-i gazabiyyedir ki tab‘a münâfer olan şeyleri def‘ etmek kuvvetidir.

Bunlar icmâl edilerek nefisde: [ilim, şehvet, gazaba] müntec üç kuvvet farz edilmiş ve kuvve-yi bâtıniye tesmiye edilmişdir.

Kuvâ-yi Bâtıniyye

Kuvâ-yi bâtıniyye sıfât-ı me’ssire olmak i‘tibârıyla, (kuvve-i ilmiyye, kuvve-i gazabiyye, kuvve-i şeheviyye) nâmlarıyla üç hâssa üzerine tevcîh olunmuşdur.

Kuvve-i ilmiyye — Mebde’-i idrâk, matla‘-i irfân, rehber-i necât olan bu hâssa-i mümtâze fezâil-i insaniyyeyi temyîz eder ve hikmet-i ahlâkiyye kanunları o sâyede tedkîk olunur.

Kuvve-i gazabiyye — Mebde’-i def‘-i mazarrat olan bu kuvvet bir lâzıme-i beşeriyyedir ki melzûmu hakikaten hâiz ehemmiyetdir.

Buna: “nefs-i seb‘a”, “nefs-i levvâme” dahi derler.

Kuvve-i şeheviyye — Mebde’-i celb-i menfaat olan bu kuvvet-i beşeriyyetin ahkâm-ı fıtrîyyesindendir ki kemâlât-ı insaniyyeye o kuvvetin hüsn-ü delâletiyle müyesser olunur.

Buna: “nefs-i behîme”, “nefs-i emmâre” nâmları da verilir.

Bu kuvvetlerden her birerlerinin: i‘tidâl, ifrât, tefrit, nâmlarıyla üçer mertebesi vardır. Her kuvvetin i‘tidâli makbûl, ifrât ve tefriti mezmûmdur.

Kuvve-i ilmiyenin i‘tidâli: “hikmet” ifrâtı: “hubs ve şeytanet” tefriti: “hamk ve belâhet" dir.

Kuvve-i gazabiyyenin i’tidâli: “şecaat” ifrâtı: “tehevvür” tefriti: “cebânet, mezellet” dir.

Kuvve-i şeheviyyenin i‘tidâli: “iffet” ifrâtı: “hırs” tefriti: hissizlik: “humûd, cümûd” dur.

Hikmet, iffet, şecaât sıfatlarının içtimaına “adl” ve hey’et-i mecmuasına: [ümmehât-ı erbaa-i ahlâk] nâmı verilir.

Îzâh

Hikmet, iffet, şecaâtle ittisâfın nefs-i beşerde ne gibi evsâfın vücûdunu istilzâm eyleyeceği âyât-ı Kur’aniyye ve ehâdis-i seniyye-i nebeviyyeden istinbât edilerek pek etraflı ve pek hakimâne bir suretde hûkemâ-yı İslamiyye tarafından îzâh ve ta‘dâd buyurulmuş ise de bunların tafsîlâtına girişmek bizim gibi bidâ‘asızlara mümkün olamayacağından yalnız “İmam Gazzalî ve Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Ârabî” hazretleri gibi bazı eâzımın âsârından iktibâsen evsâf-ı mezkûreyi ta‘dâd ile iktifâ edeceğiz.

Mebâhis-i nazariyeye kable’ş-şuru‘: (العلماء و رثة الانبياء) hadîs-i şerîfine mazhar ve mâ-sadak olan hûkemâ-yı İslâmiyyede ne gibi evsâf-ı ber-güzîde tecelli eylediğini ve hekîm kimlere denilebileceğini beyân edelim: Hakîm

(قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ[161]) ayet-i kerimesiyle mübeccel ve mübeşşer (**رأس الحكمة مخافة الله**) hadîs-i şerifinin mazmun münîfini âlim,

(**اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ**[162]) âyet-i kerimesiyle zâhid. (**لا عبادة فالتعلم**) hadisiyle âmil,

---

[161] " De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!", Zümer Sûresi, 9.

[162] “Allah katında en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.”, Hucurât Sûresi, 13.

(تفکر وا فی آلاء الله و لا تتفکر و ا فی ذات الله) hadîs-i şerifini mütefekkır olan: Hazreti İmam Ali, (radiyallahu anh) Şeyh-i Ekber Muhyiddin Ârabî, İmam Gazzalî, vesâire gibi ecille-i ricâl-i ilmiyenin mâ-bihi'l-iftihârı olan zevât-ı âlî-şândır. (radiyallahu anhüm)

Erkân-ı Ahlâk

Ümmehât-ı erba'-i ahlâk hakkında Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Ârabî kuddise sırruhu'l-âlî hazretlerinin bir eser-i ârifânelerinden alâ-vechi'l-iktibâs ta'rifât-ı âtiyyeyi nakl ile tezyîn-i lisan eyleyelim, muktezâsıyla âmil olabilen bahtiyâran ümmet hakikâten istikmâl mekârim-i ahlâk etmiş olurlar.

Hikmet — Nefs-i nâtıkanın mertebe-i kemâlidir ki insan onun delâletiyle güzel şeyleri istihsân ve çirkin şeyleri istikbâh eder ve hayr ve şerri bilerek kuvve-i şeheviyye ve gazabiyyeyi fenalığa temayülden men' ve zecra ve hasn-ü zabt ve tehzîbe muvaffak olur.

İmam Gazzalî radiya anhu'l-bâri hazretleri dahi:

Hikmet — Akvâlde sıdk ve kizbi, i'tikâdâtda, hak ve bâtılı, ef'âlde cemîl ve kubuhu sühûletle tefrîk ve temyîz derecesidir, diye ta'rîf buyurmuşlardır.

Hikmet, yani ilim ve fıkıh her kime ihsân buyurulursa hayr-ı kesîr ihsân buyurulmuş olur. Meal-i hikmet iştimâlini mutazammın olan: Esteizü billah:

(وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً[163]) âyet-i celîlesiyle ve tahsîl-i ilm her müslim ve müslimeye farz-ı ayndır meal-i ibret iştimâlini müfîd olan

(طلب العلم فريضة على كل مسلم و مسلمة) hadîs-i şerifiyle beyân buyurulmuş ve beşikden mezara kadar taleb-i ilim ediniz meal-i mukaddesini müşâir olan:

(اطلبو العلم من المهد الى اللحد) hadîs-i şerifiyle te'kîd buyurulmuşdur.

[163] "…Kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir." Bakara Sûresi, 269.

“Vakt-i saadetde Hazret-i Râsul-i Ekrem sallallahu aleyhi veselem Efendimiz nezd-i mübâreklerinde bulunan bir zât ile musâhabet buyurdukları sırada mûmâ-ileyhin bir saatlik ömrü kaldığına dair şeref-nâzil olan vahy-i ilâhiyi kendisine tebliğ buyurdular. Bu zât işbu bir saatlik bakiye-i ömrünü en mevâfık bir amel ile imrâr edebilmek içün irşâd-ı risâlet-penâhiye müracaat etdi tahsil-i ilm etmesi irade buyuruldu. O zât derhal emr-i celîl-i nebeviye imtisâl ve fi’l-hakîka bir saat sonra irtihâl eyledi. Tahsil-i ilimden eşref ve efzal bir şey olsaydı şübhesiz onunla iştigâli fermân buyururlardı. Bu kelâm-ı nebevi diyânet-i İslâmiyyede ilimden mukaddes bir fazîlet tanınmadığını ve bir saatlik ömrümüz kalsa bile yine onu tahsil-i ilme sarf ve hasr etmekliğimiz lâzım geleceğini sarâhaten gösteriyor.”

(**اطلبو العلم ولو بالصين**) hadîs-i şerifinin meal-i celîli ilim Çinde dahi olsa arayub tahsil ediniz fermân-ı peygamberisini hâvidir.

Ve tahsil-i ilm yolunda kat‘ edilen mesâfât içün pek çok ecir ve mesûbât tebşir buyurulmuşdur. Ezcümle bir hadîs-i şerîfde “Nâr-ı cehennemden masûn olan kimseleri görmek isteyenler müteallimîne baksınlar! Rabbimin nâm-ı zü’l-celâline kasem ederim ki taleb-i ilm yolunda kat‘ edilen her kademe ve hatveye mukâbil bir senelik ibâdet sevabına nâiliyet muhakkakdır” buyurulmuş. Ve diğer bir hadîs-i şerîfde dahi tıbkı cihâd-ı fi sebilillah hakkında tebşîr olunduğu gibi taleb-i ilim yolunda ayakları tozlanan kimsenin cesedi nâr-ı cehenneme harâm olduğu beyân buyurulmuşdur. (**الحكمة ضالة المؤمن فليأ خذها حيث وجدها**) hadîs-i şerifinin meal-i hikmet iştimâli: hikmet yani ilim mü’minin mal-i zâyi‘ hükmündedir onu nerde bulursa almalıdır.

(**النظر فى وجوه العلماء عبادة**) hadîs-i şerifinin meal-i beşâret iştimâli ashâb-ı ilmin yüzüne bakmak ibâdetdir.

Bu halde erbâb-ı ilmin meclis-i ilminden, fazl ve kemâlinden, istifâde ve istifâza, ne büyük ibâdet olacağı ulviyyetle tezâhür eder. Aleyhi’s-salati ve’s-selam Efendimiz Cibrîl-i Emînden efzâl-i a‘mâl ne olduğunu suâl buyurmuşlar “tahsil-i ilim” cevâbını almışlardır. Ondan sonra ise “amelin efzâli âlime nazar” ve daha sonra

“âlimi ziyaret” olduğu şeref-vârid olan esile-i seniyye-i nebeviyye üzerine cânib Cibrîl-i Emînden beyân buyurulmuş ve “Allah içün ve kendisiyle ehl-i İslâmın salâhı içün, tahsil-i ilim eden o ilim ile avârız-ı dünyeviyyeyi kasd etmeyen tâlib-i ilmin cennete duhulüne kef’âlet ederim” tebşiri ilave kılınmışdır. Meclis ilminden istifade ile me’mur olduğumuz erbâb-ı fazl ve dânişin esâs vazife ve sıfat-ı fârikaları ise (ashâb-ı ilim sizi beş halden diğer beş hâle davet etmedikçe meclis ta‘limlerinde bulunmayınız: şekden yakîne, kibirden tevazua, adâvetden nasihate, riyadan ihlâsa, rağbetden zühde) mealindeki hadîs-i şerîf ile îzâh buyurulmuşdur.

Hülâsa

Diyânet-i İslâmiyye ilme aksâ-yı fezâil ve pâye-i ilme a‘lâ merâtib nazarıyla bakar.

Furkân-ı Kerîmin ve Nebî-yi Hekîmin ilim ve dâniş hakkındaki tebcilât ve tevkirâtı sahîhan mâ-fevka’l-hayaldir. Ehâdîs seniyye-i nebeviyyede semerât-ı tahsile dair mevcûd olan tebşîrât her türlü tasavvurun fevkindedir. Havâce-i âlim salllallahu aleyhi vesellem Efendimiz son hutbe-i celîle-i risâlet-penâhlarında kadr-i müteallimîn muallimîne tebcîlen “indî ilâhideki ni‘mi celîleyi kasd ederek ilm-i ta‘lîm, ilim içün tevazu‘ eden ve ibadullaha ta‘lim-i ulûm eyleyen kimseler cennetde nâil aksa’l-makam ve kâffe-i derecât rafîadan birer nasib-i âlîyye mazhariyetle be-kâm olurlar” buyurulmuşdur.

İlimden bir bâb öğretmek bir servet-i azîmeyi fi sebilillah infâ etmekden ahsen ve bir saatlik tefekkür-ü âlîmâne birçok senelik ibâdetten efdal olduğu, ihyâ-yı İslâm garazıyla tahsil-i ilim ederken irtihâl-i dâr-ı bekâ edenler ile enbiyâ-i izâm arasında cennât-ı âliyyatda makamca yalnız bir derece tefâvüt bulunduğu, ashâb-ı ilimden gayrı cühelâ-yı nâsın ecsâd-ı meyyiteden farkı olmadığı menba‘-i hikmet ve masdar-ı hakikat olan ehâdîs-i seniyye-i nebeviyye muktezâ-yı mealleridir.

Bir hadîs-i şerîf bize diyor ki: “Yevmü kıyâmetde âlimin yazı yazdığı mürekkeble şehîdin kanı getirilub müvâzene edilecek biri diğerine tercîh

olunmayacakdır "bir rivâyete göre âlimin mürekkebi şehîdin kanına tercîh olunacakdır."

Fahr-i âlem sallallahu teâla aleyhi vesellem Efendimiz hazretleri semerât-ı ilmi ber-veche âtî tasvîr buyuruyorlar:

Arz, sema, bütün mahlûkât-ı kibriya ashâb-ı ilim içün Hakdan niyâz-ı mağfiret ederler, ilm-i kulubu amâ'dan tahlis eder. Ona hayat verir.

İlim: Zulmete karşı gözlerin nûru, za'fa karşı bedenlerin kuvvetidir. Sâhibini dünyevî ve uhrevî en âlî derecâta is'âd eder.

İlm-i tefekkür: Sıyâm kadar sevablıdır. Medârise-i ilim kıyâm ile mukâbildir. İlim ile Allah'a ibâdet olunur. İlim ile Hakka ubûdiyyet edilir. İlim ile tevhîd bârî kılınır. İlim ile akraba ve taallukâta müvâsât edilebilir. İlim ile helâl ve harâm bilinir. Meallerindeki ehâdîs-i şerîfe alâ tariki'l-hulasa kayd olunmuşdur.

Hikmetden Mütevellid Fezâil-i Mekârim

I. Zekâ, fetânet-i akliyenin hakîkat-i ilmiyeye, mâhiyet-i eşyaya vâsıta-i nüfuzu olan bir kuvvet-i mahsûsadır ki dîde-i ibretin ziyâsı, mekârim-i ahlâkın ravza-i zi-safasıdır.

Zekâ, her akl-ı selîm erbâbının mâ-be'l-iftihâr ve medâr-ı irfân ve im'ânidir. Erbâb-ı zekâ, nazar-ı hakâret, meyl-i azamet, da'vâ-yı fazîlet gibi mesâvi-i ahlâka temâyül âdiyyeliğini hiçbir vakit ulv-i cenâbına lâyık görmez. Cenâb-ı vâhibü'l-atâyânın insana vâsıta-i mükâfâtı olmak üzere bahş eylediği bir isti'dâd-ı ulvîyyeyi sû-î isti'mâlâta uğratub mûceb nedâmet olacak hallerde bulunmaz.

Zekâ, bir hâssa-i ulviyyedir ki sâhibini müşârûn bi'l-benan kılar.

II. Sür'at-i fehm, serîü'l-intikâl olan sâhib-i idrâk hakikatin delilinden medlûlüne derhal intikâl eder. Sür'at-i fehm, kuvve-i müdrikenin hasen delâletiyle müyessir olur. Ve her bir maksadın tahtında müstetîr olan zamirler ne gibi ma'naları şâmil ise o şümûli sür'atle fehm ve ihâta eder.

Sür‘at-i fehm erbâbı esâbet-i fehm ve idrâkiyle kuvve-i zihniyyesini daima selâmet-i muhakemeye hasr eder. Ve sür‘at-i fehm kuvve-i ilmiyeden tevellüd eder.

“Hazreti İmam Şatibî rahmetullahi aleyh hazretlerinin seneleri kesb-i kemâl etdikde gözlerine za‘f târî olur. Bir gün hamâmı teşriflerinde biri gelüb ya imam! Acele cevâb yazılmak üzere bir nâme geldi. Tarz-ı tahrîri acîb kıraati asîr olan bu nâmenin mealini anlamakdan cümlemiz izhâr-ı acz eyledik. Bunun üzerine hoca-i bezr-i küvâremizin re’y-i fazılânelerine müracaat etmemiz münâsib görüldü” der.

— Fâzıl-ı şehir: “bir parça buz getiriniz” buyururlar. Derhal bir mikdâr buz getirilir. “Kâğıda nazar ederek hattın suretini sıretme nakş ediniz” buyururlar. Buz ile mübârek zahr-ı fâzılânelerine resm edilen eşkâlden ibâreyi sür‘atle fehm ve mana-yı hal ile maslâhatın neden ibâret olduğunu beyân ve cümle-yi hayretde bırakırlar.

III. Safâ-yı zihin: Kuvve-i ilmiyyeyi perveriş-yâb fazîlet eden bir vâsıta-i sâfiyedir. Huzur-u fikre, safâ-yı zihne tab‘an arz-ı ihtiyaç eden insan mutlaka hissiyyât-ı kalbiyyesinde bir inbisât-ı rûhaniyye de muhtacdır. Zihin sâf-ı tabiatın bir zevk-i selimidir ki nefs-i nâtıka o safâ-yı maneviyye ile vecd-i inşirah kesb eder. İnbisât had-i i‘tidâli geçmemek şartıyla kuvve-i fikriyyenin en ulvî bir hissidir. Çünkü safâ-yı kalb ile cereyân eden muamelât-ı bi’t-tabi‘ infiâlât-ı nefsâniyyeden vârestedir. Kuvve-i zihniyyenin şânından olan inbisât-ı fikir, inşirah-ı kalb mekârim-i ahlâkın iki şâhid mücessemidir. İ‘tidâl-i dem, safâ-yı zihn seciyyeleri cevdet-i tabiate delâlet eylediği cihetle insanı her halde harekât-ı şedîdeden muhâfaza eder. Zihnin hiddet ve şiddeti ise insanın vicdânını bî-huzur eder.

IV. Cevdet-i zihin: Bilâ teşviş ve iztırâb-ı istihrâc metâlabe-i isti‘dâd kuvvetidir buna: sühûlet-i ta‘lîm, nâmı da verilir.

Zekâvetden mütevellid olan bu şime-i cemîle ne büyük bir meziyyetdir? Hele tâlib-ilim ve marifet içün cihân-değer bir hazinedir. Buna nail olan tâlib-i ilim kendini bahtiyâr ad etse ahrâ ve bu mevhîbe-i ilâhiyeye nailiyyetden dolayı Cenâb-ı Hakka ne kadar şükür ve mahmedet etse sezâdır.

Cevdet-i zihne nail olan tüllâb bu şime-i cemîle kuvvetiyle takrir edilen dersi tamamen tefhim ve tefris eder ve muallimînin takdir ve tahsînlerine mazhar ve pek az bir zaman zarfında tefyiz ile fâikü'l-akrân ve müşârün bi'l-benân olur.

"Meşhur Şeyh Fahreddin Irakî hazretleri beş yaşında iken mektebe verildi. Dokuz mâh zarfında kelâm-ı kadîmi tamamıyla hıfz eyledi. Sinni on yediye varıncaya kadar zamanında bulunan ulûm-u akliyye ve nakliyyenin cümlesini tahsil etdi. Hemedan şehrinde Şehristân medresesinde neşr-i ulûm ile meşgul oldu. Nihâyet nazım ve nesirde ve şiir ve inşada zamanın ferîdi oldu.

V. Hiss-i tedbir: Bir işe kable't-teşebbüs âkıbeti teemmül ve husul-u matlabı kâfil tedâbire tevsildir. Buna: "hüsn-ü tasavvur, hüsn-ü taakkul" da derler.

hadîs-i (**خذ الامر بالتدبر فان رأيت فى عاقبته خيرا فامضه فان خفت عيبا فامسك**)

şerifinin meal-i âliyesi: Bir işe mübâşeret edeceğin zaman tedbir ve teemmül et! Eğer âkıbetinde bir hayr görürsen o işe başla! Bi'l-akis nihâyetinde bir ayıb ve mahzurdan havf edersen ondan ferâgat et! Emr-i peygamberisini şâmildir.

Hulûs-u niyete müstenid olan hüsn-ü tedbir akl-ı selimin mütemmimâtındandır. Çünkü tedbirsiz, temkinsiz hareketle fezâil-i ahlâkiyyenin derece-i kemâline vusul müyesser olmaz hata-yı savâbdan, hakkı batıldan tefrik ve temyiz hüsn-ü tedbire muhtacdır. Sâhib-i hüsn-ü tedbir her yerde mazhar-ı tevkir olur. Mukadderâtın zuhuriyyine de hulus-u kalb ile müheyya bulunur. Zira hekimâne tedbir kazaya muhâlefet maksadıyla değil rızaya muvafakat azmiyle icra olunur.

VI. Hâfıza: Cevher-i akıl ve zekânın muhafaza-i kıymetdârıdır. Bi'l-iktisâb husula gelmiş olan suver-i müdrikâtı zabt eder.

Bu âlî muhafazada cevher-i akıl ve marifet hıfz etmek hüner, değersiz şeylerle imlâ etmekde abesdir. Çünkü insan lede'l-hâce o muhafazaya müracaat eder. Ne hıfz etmiş ise onu bulur.

Kuvve-i hâfıza bir mevhibe-i ilâhiyyedir ki şükrü nâ-kabil edâdır. Bu âlî kuvvet sayesinde insan birçok cevher-i ilim ve marifeti hıfz eder.

Eğer bu kuvve-i girân-bahâdan mahrum olmuş olsa idik birçok sa‘yimizin semeresini iktitâfa muvaffak olamayub tahsil etdiğimiz ulûm ve fünûnun fevâidini göremeyecek ve bu yüzden pek çok müşkülâta tesâdüf edecek idik.

VII. Tezekkür: Umûr-u mahfuzayı istenildiği zaman tahattur eden bir kuvve-i kıymetnemâdır. Bu kuvve-i mümtâzenin ehemmiyet ve fevâidi ta‘yîn ve tarif olunamaz. Mir‘ât-ı ilim ve marifet olan bu kuvvet, insaniyyete lazım olan ulûm-u âlîyye ve fünûn-u âlîyyenin tahsiline ve semeratü’l-ittihsâllerinin iktitâfına en büyük bir vâsıtadır.

Tezekkür, akl-ı selîm erbâbının medâr-ı irfan ve im‘âni ve belki de mâ-bihi’ş-şânıdır.

Mekârim-i ahlâk ile ittisâf eden erbâb-ı insâf insaniyyet ve İslâmiyyete aid olan ahvâli tezekkür ve mâ-lâ-ya‘nîden nefsini tahaffuz eder.

Fahr-i kâinat aleyhi ekmâli’t-tahiyyat Efendimiz (mâ-lâ-ya‘nîyi terk kişinin İslâmının güzelliğindendir) buyurdular.

Cenâb-ı Hak ve feyyâz-ı mutlak bu güzel nutku insana tahsil-i ilim ve zikir ve tevhîd ve muamelâtda ifâde-i meram ve celb-i menâfi‘ ve def‘-i mazârr içün ihsan buyurdu bunun artık faidesiz ve lüzumsuz yere sarfında hakikaten bir mana yokdur.

Üçüncü Fasıl

Kuvve-i Gazabiyyenin Tarifi ve Beyânı

Kuvve-i gazabiyye — İnsanın taarruzât-ı mehlike-i hâriciyyeden muhafaza-i nefse kâdir olmasına mahsus tabiat-ı beşeriyyede mevcûd bir kuvve-i müdafaadır.

Bu hâssa-i şedide mutlaka akıl ve hikmetin tecviz edebileceği bazı hususât-ı mücbirede i'tidâle riayet etmek şartıyla ihtiyatkâr-âne bir suretde isti'mâl olunur.

Doğrudan doğruya nefsin infiâlâtından meydana gelen gazab insanın ruhunu yakar, kuvve-i akliyyesini perîşân eder.

İnsan vakt-i gazabda (إِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ[164]) kelimât-ı hikemiyyesini tekrar ile gazabın şiddetini teskîne çalışmak adeta ateşe su ile mukâbele etmek kadar hekim-âne bir tedbirdir.

Gazabla hareket eden tehlikeye yaklaşmış olur.

Hazreti İmam Ali kerramallahi veche ve radiyallahu anh hazretleri:

Üç şey üç yerde bilinir: "Ashâb-ı şecaat, muhârebe vaktinde, dost, vakt-i hâcetde, hilm, gazab zamanında" buyurmuşlardır.

Hazreti Şeyhü'l-Ekber:

"Nefis şiddetle değil; sükûnetle ıslâh olunur" buyuruyorlar.

Fuzalâ-yı tâbiinden İmam Şaîr hazretleri:

"Hilm-i rıza hâlinde olan sükûn olmayub kal-i gazabda olandır: Yani acz ile olan hilm hilm değildir! Asıl hilm! İcra-yı ahz-i sâra muktedir iken icrasından sarf-ı nazar etmekdir" mealindeki beyiti her vakit tekrar ederler idi.

---

[164] "Şüphesiz Allah sabredenlerin yanındadır." Bakara Sûresi, 153.

Cennetmekân Kanunî Sultan Süleyman Han hazretleri teskîn-i hiddet hakkında:

Nefs-i hazzın Ey Muhibbi[165] Vermegil hayvân-ı sıfat

Zabt-ı nefs et ârif ol âlemde insanlık budur.

Beyit-i hekim-ânesini inşâd buyurmuşlardır.

Hûkemâ-yı sâlife-i İslâmiyyeden biri:

"Gazabına uyan adam, edebini zayi' eder" buyurur.

İnsan, hiddet, şiddet arasında her ne yapacak olursa muğayir-i akıl ve hikmet ve neticesi ekseriya acı bi nedâmetdir. Bunun içün (öfke ile kalkan ziyan ile oturur) sözü darb-ı mesel olmuşdur. Gazab, öyle fena bir haldir ki kendisini ona alışdıran adam her yerde menfur ve nihâyet bed-baht olub artık kahrından münferiden yaşamağa mecbur olur, zira hiddet ve şiddete tahammül edecek muhâtab pek az bulunur. El-Hasıl: bu tabiat, insan içün büyük bir kusurdur. İnsan bu kusurdan tecrîd-i nefs etmeğe muvaffak olamaz ise pek çok mazarratını görür.

Fahr-i kainat sallalahu teala aleyhi vesellem Efendimiz hazretlerine:

"İşde âfât nedir? Ya Rasulullah" diye sual olundukda: "gazabullahdır" cevâbını verdiler. "Gazab-ı Allahdan ictinâb etmenin tariki nedir?" Diye soruldukda: "gazab etmemekdir!" buyurdular. Hiddete, hıfz-ı sıhhat nokta-i nazarından bakıldığı halde nefs-i emmareyi teşkîl eden sair müştehiyât-ı nefsâniyyenin cümlesinden ziyade insanın vücuduna zararı olan bir hal olduğu anlaşılır.

Cenâb-ı Suyutî:

"Gazab ve şiddet iklim-i vücudun en dehşetli bir âfetidir. Def'-i çaresi aranılmayan bir âfet o iklîmi harâb eder" diyor.

[165] Kanuni Sultan Süleyman hazretlerinin mahlasıdır.

Hiddet insanın kalbini bir ateş-i sûzân ile işgal eder, kanını galeyâna getirir, yerinden sarsar, alt üst eder. Maâzallahu Teâla tekrar edecek olursa bina-yı vücud-u insaniyyeyi tahrîb ve az vakitde yolunu kabristana takrîb eder.

Şecaat

Ümmehât-ı erbaa-i ahlâkın ikincisi bulunan şecaat hakkında Şeyh-i Ekber Muhyiddin Arabî hazretlerinin ta‘rifât-ı mürşidâneleri:

Şecaat — Akıl ve şer‘in emir ve işâretiyle inde’l-hâce muhâlik ve mukârihi ihtiyâr ederek isti‘zâm-ı namus, istisgâr-ı hayât ve istihkâr-ı mesâib eylemekdir. Medeniyyet-i İslâmiyyenin vâsıta-i intişârı olan şecaat ne kadar âlî bir meziyetdir ki [Cenâb-ı Hak bir yılanın helâkında bile cesâreti sever]. Hadîs-i şerifi bütün âlem-i insaniyete bir kanun-u mukaddes olmuşdur.

Şecaat, insanın bir meziyyet-i ulviyyesidir ki o haslet-i muhterimeyi takdir ve tahsin etmeyen bir ferd tasavvur olunamaz:

Şecaat, kalbin metânetinden tevellüd eder. Metânet-i kalbiyye, mekânet-i fikriyye gibi secâyâ-yı mümtâzenin burhân-ı tabîîyyesi olan şecaat, fezâil-i insaniyyenin en güzîde bir şîmesidir.

Şecaat denilen meziyet-i insaniyye hüsn-ü tedbir ile hâsıl olur. Cebânet şân-ı insaniyyete muğayir olduğu gibi şecaatde de gurur kat‘an caiz değildir. Hendek gazasında meydân-ı mübarezeye atılmış Amr bin Abdulvedd bizamme’l-vav ve fethaha ism-i zamm ve besimî Abdu Vedde’l Âmirî şecaân-ı İslâmiyy-âne gayet mağrur-âne bir suretde: (Ey cemiyyet-i İslâmiyye! Hakikaten ben sizin içünüzde cesur bir kahraman vardır zannıyla meydân-ı harbde sesim kısılıncaya kadar bağırdım lakin bir merd-i şecîa bana müdafaaya cesâret edemiyor! İşte ben mevki‘-i şecaatde tevakkuf etmekdeyim hasmî havf ve hirâsa düşürmekden fütur etmiyorum. Zira şecaatle semâhat merd olanların şânıdır!)

Nidâsıyla feryâd eylediği sırada hazreti İmam Haydar-ı Kerrârın mübârek a‘sâb-ı celâdetleri lerza-nâk ve girye-bâr sabır ve tahammülü çâk olub: “Ey şecîa-i

mağrur! Beyhude bahâdırlığına mesrur olma! İşte hüsn-ü niyet ve basiret sâhibi bir şecîi senin dâvetine icâbet etdi. Huzur-u ilahiyyede ümîd necât eden bir merd senden asla fütur etmez! Cenâb-ı Hakkın tevfîkiyle senin başına öyle bir kaza gelecekdir ki cenâzen üzerine ağlayanlar bile hayretde kalacaklardır!" şiddet şirânesiyle Amr bin Abdul Vedda tahkire müsaraat buyurmuşlar ve birinci hamlede o mağrur şecîi helâk eylemişlerdir.

Şecaat, metânet imâna salâbet vicdâna delâlet eder. Mücâhid fi sebilillah olan mü'min-i muvahhid esna-yı harbde arslan vakt-i âsâyişde kuzu gibidir.

Salahaddin Eyyubî hazretleri:

"Şecaat insaniyyetin mir'ât-ı sâfıdır. İffet, istikâmet hulûs-i niyet gibi meziyyât-ı insaniyyenin, hissiyât-ı vicdaniyyenin maakes-i nûrâniyyesidir. Şecaatin hakikâti kalbin metânetinden ibâretdir. Vicdânından ihtiraz eden düşmanından hiçbir veçhile ictinâb etmez" buyurmuşlardır.

Şecaat yalnız meydân-ı harbde değil her bir vazifede lazımdır. Hususuyla nefs-i emmareye karşı vücûbu âşikâr olan şecaat-i insanı üç a'lâya isâd eder. Asıl şecaat bi'l-cümle temâyülât ve tenâfurât-ı kalbiyyeyi akl-ı selime zebûn ve minkât kılmakdır ki a'zam mücâhedâtdır.

(رجعنا من الجهاد الاصغر الى جهاد الاكبر) vakt-i saadetde bazı gazadan avdet seniyye-i risâlet-penâhiyyede îrâd buyurulan bu hadîs-i şerîf: (Cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere rücu' eyledik) meal-i hikmet redîfinde olub [cihâd-ı asgardan muhârebe ve cihâd-ı ekberden nefs ile mücâhede kasd ve irâde] buyurulmuşdur.

Şecaatden Mütevellid Fezâil-i Mekârim

I— Vakâr-ı nefs: Şeran, hikmeten evsaf-ı mühimme-i insaniyyedir. Buna (kibr-i nefis) dahi derler.

Haysiyyet-i zâtiyyenin, vazife-i resmiyyenin muhafazası — hadd-i i'tidâli geçmemek şartıyla vakar ve temkîne muhtacdır.

Vakâr nâfizü'l-emr bir meziyyet olduğu cihetle o nüfuzun hüsn-ü te'sîri görülmemek kâbil değildir. Ancak vakâr ile kibrin derecesini tefrîk etmek gıbta ile hasedin beynindeki farkı temyîz eylemek kadar hekim-âne dikkate vâ-bestedir.

Hazreti imam Ali kerrâmallahi veçhe ve radiyallahu anh buyurmuşlardır ki:

"Vakûr âzâde-i kibir ve gurur olur. Vakâr beşeriyyetin medâr-ı iftihârı insaniyyetin hâme-i i'tibârıdır. Fakat vakârın derecât-ı hakikasını bilmek irfân ve iktidâra mütevakkıfdir. Zira hüsn-ü muhafaza edilemeyen vakâr bi't-tabîî kibre müntehî olacağı ve yahud başkalarınca öyle görüleceği cihetle insana mûcîb-i âr olur. Ashâb-ı vakâr asla kibir ve gurura tenezzül etmez çünkü vakârın şerefini tekebbür ihlâl eder.

Eflatûn:

(Muhb-i vakâr olanlar bây-i halin kibir ve azametin düşmanı olurlar. Vakârı muhafaza etmek ehl-i temkine mahsus bir meziyetdir. Sahâvetle israfın arasında olan fark-ı azîmi bilmek mekârim-i ahlâkın şânından olduğu gibi hafif meşreblikle haysiyyet-i zâtiyyeyi ihlâl etmek yahud azamet-i nefs ile sıfat-ı insaniyyeyi leke-dâr eylemek dahi beşeriyyetin şeref ve i'tibârını takdir edememekden ibâret bulunduğu şübhesizdir.

"Vakârsız insan iktidârsız lisana benzer" demişdir.

Su-î isti'mâl edilen vakâr, kibir ve gurura müncer olacağından ve tekebbür, ta'zimde fezâil-i ahlâkı ifsâd edeceğinden evvel-emirde vakârın derece-i makbûlesini bilmek ba'de ona göre âkılâne onurunu muhafaza etmek elzemdir.

II— Ulv-i himmet, en büyük şeref ve meziyetdir. "علو الهمة من الايمان" kelâm-ı hikmet âmizi bu şîme-i ber-güzîdenin ehemmiyet ve fevâidini tamamıyla nazarlarda ta'yin eder. Ulv-i cenâb hasletiyle müterâdif olan ulv-i himmet secâyâ-yı insaniyyenin evsâf-ı mümtazesinden ve belki de mekârim-i ahlâkın şerâit-i esasiyyesindendir. Kavânîn-i celîle-i tabîîyyenin sânî'-i hakîkisi olan Cenâb-ı Hak cemiyyet-i beşeriyyeyi îcâd eylediği zaman insanı yekdiğerine taavün ve tenâsırda bulunmak içün halk buyurdu.

Ulv-u himmet sâhib-i kerîm-ü'ş-şîme, rahîmi't-tab' olduğu cihetle ebnâ-yı nev'ine her vakit muâvenetde hayır ve hasenâta âid olan bir işe delâletde zerre kadar müsâmaha etmez. Ulv-i himmet erbâbı, sâyesi latîf, meyvesi leziz bir ağaca teşbih olunmuşdur. İtticâ edenler her suretde müstefîd olurlar.

Evâilde: Devlet-i İslâmiyye ricâl ve kibârından: "Ali bin Süleyman" nâm-ı vezirin huzuruna bir kimse çıkar. [Allah-ı azîmü'ş-şân ve rasul-ü âhiri'z-zamane tevessülen beni hasmımın dest-i cevrinden kurtar!] diye istirhâm eder. Vezir müşârun ileyh: "hasmın kimdir?" diye sorar [hasmım fakr ve zarurâtdır] deyince. Bir mikdâr teemmülden sonra bin dirhem gümüş verilmesini emreder. Merkum alub dua ve senâ ederek gider. Rahîm-i't-tabî' kerîm-ü'ş-şîme olan vezir, mültecinin hal ve tavrından ve surat ifadesinden mahzuz olduğundan ihsânını tevsi' etmek ister ve fakiri yolundan geri çevirtdirerek: "Ey adam! Ben de Hak Teâlâ ve Rasulü ekremine mütevessilen recâ ederim ki her ne zaman hasmın olan zaruret sana zulüm ile gelirse sen de tezallümen bana gel, diyerek ihsanü al'l-ihsan etmişdir.

İyilik etmek, yalnız atiyye, hediyyeye münhasır değildir! İnsan eliyle diliyle nüfuz ve i'tibârıyla da birçok ulv-i cenâblıklarda bulunur.

İnsanın mâhiyet-i vicdanının ulviyetiyle mukâyese olunur ulviyyet-i vicdâniyye ise ulv-i cenâbdan tevellüd eder. İnsan-ı kâmil, iyilik etmekden duyduğu hazzı hiçbir şeyden duyamaz. (**همت الرجال تقلع الجبال**) fehvasınca ulv-i himmet sayesinde her şey vücuda gelebilir. Hulûs-u niyete müstenid olan ulv-i himmet tevfikât-ı ilâhiyye dahi refik olur.

III— Sabır ve metânet, mesâib ve ifâta tahammüldür ki, fezâil-i insâniyyenin en büyük meziyetidir. Buna: (tahammül) dahi derler. Esteizü billah: (**اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ**[166]) âyet-i kerimesinin hülâsa-i tefsir-i celili: (Cenâb-ı Hak sabr edenlere hesabsız ecir ve sevâb ihsân buyurur) tebşirini hâvidir.

[166] "Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir." Zümer Sûresi, 10.

Sabır pek büyük bir fazîletdir. Sâbirîni Cenâb-ı Hak sever, ettâf-u Samedâniyesine mazhar eder. Cenâb-ı Hak Kur'an-ı azîmü'ş-şânın pek çok âyât-ı celilesinde sabrın fezâil-i memduhâsını ahbâr buyurmuşdur. Evsâf-ı insaniyyeyi tezyîn eden sabır nezd-i ilâhide dahi mazhar-ı tahsîn olmuş mübarek bir sıfatdır.

Bir hadîs-i nebevide:

"İlim ehl-i imânın muhibbi, hilim hâmisi, akıl delili, a'mâl-i hayriyye sermayesi rıfk ve mülâyemet vâlidi, afv ve safh ihvânı, sabr ve metânet hâkim-i vicdanıdır." hikmet-i celîlesi tasrih buyurulmuşdur. Bu hakikat-i kudsiyenin mezâyâ-yı münifesiyle sabit olur ki fezâil-i insaniyyenin râbıta-i maneviyyesi sabır ve teenni meziyetinden ibâretdir.

Hûkemâ-yı fâzıle-i Arabdan Ebu Musa Eş'ari hazretleri demiş ki:

"Sabır cismânî, ruhânî i'tibâriyle iki nevidir. Biri fakr, maraz, musîbet gibi metâibe teşekkürle tahammül eylemekdir. Diğeri de: temâyülât-ı ifrâtkâr-âne ile hissiyyât-ı şehevaniyye gibi müştehiyyât-ı nefsâniyyeye tebaiyyet etmemekdir ki her ikisi de şeran hikmeten şâyân tahsindir."

Burada maksûd olan sabır, maraz-ı musibet gibi metâibe teşekkürle tahammüldür. Mekârim-i ahlâka delâlet eden, fezâil-i insaniyyeye şehâdet eden sabır, o kadar büyük bir kuvveti haizdir ki: şehveti iffete: gazabı şecaate, şiddeti hilmiyyete, azameti tevazua, seyyiâtı hasenâta tahavvül edebilir.

Bir tâlib-i ilim uzun müddet bir muallim-i şehîrin yanında ekmâl-i tahsil etdikten sonra hânesine avdet eder. Pederi ne öğrendiğini sual edince "sırası gelince gösteririm" cevâbını verir. Ümmî peder hiçbir şey öğrenmemişsin diye hiddetlenub oğlunu fena halde döğer. Mûmâ-ileyh dayağı yediği vakit hiç sesini çıkarmaz fakat pederine hiddeti geçdikten sonra: "Suçum olmadığı halde bile pederimin hiddetine hatta dayağına katlanub sabr etmeği öğrendim" diyerek pederini mahcûb eder bir müddet sonra fazl ve şerefi tezahür edub mevki'-i ihtirama çıkınca pederi son derece nâdim olur.

İnsan her bir işini hüsn-ü tedbiri ve sabr-ı teenisiyle icraya muvaffak olur.

Zira muâmelât-ı insaniyyenin nokta-i istinâdı sabır ve metânetden ibâretdir.

Necdet, cesâretden mütevellid, şecaatle tev'em, sebât ve metânetle hem fikir olan bir secâyâ-yı insaniyyedir.

Bu sıfatla ittisâf ne büyük bir fazîlet olduğunu anlamak içün yalnız şu: estaizü billah (وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتَاباً مُؤَجَّلاً ۗ [167])ayet-i celîlesinin ma'na-yı ulviyyesini tefekkür etmek kifâyet eder.

Necdet, sahibini bahâdırlıkla nâmidâr kılar. Sahib-i necdet, en korkulu ahvâl ve muvâkaada bile asla havf ve heyecana, telaş ve endişeye düşmez, hâlin dehşetini daima metânet-i kalbiyye ve kudret-i iktihâmiyyesinin devninde görür. Gerçekten hatar ve helâk-ı melhuz olan yerlerde bile pây-ı sebatına tezelzül gelmeyerek zihin perişanlığından âzâde ve istihlâs-ı nefs içün lazım gelen tedâbiri ittihaza âmâde bulunur. Zira i'tidâl-i dem ile ittihâz-ı tedâbir içün yegâne çâre necdetdir.

Necdet, en büyük silâh-ı muvaffakiyyet ve sermâye-i necât ve gâlibiyyetdir.

V — Hilm, hasâil-i insaniyyeyi tezyîn eden bir sıfat-ı memduhadır. Bu güzel mevhibeden mehcûr olan bu güzel sıfata mâlik olmak içün lazım gelen gayreti îfâ etmelidir. Fahr-i kâinat sallallahu teâla aleyhi vesellem Efendimiz hazretleri:

"الحلم سيد الاخلاق" kelâm-ı hikmet âmizileriyle bu şîme-i ulvinin kadr-i meziyyetini beyân buyurmuşlardır.

Hilmin mekârim-i ahlâka olan te'siri pek çokdur. Râhat-ı nefs, metânet-i kalb, selâmet-i efkâr, emniyyet-i vicdân gibi beşeriyyetin hissiyyât-ı mesûdiyyeti olan hissiyyât-ı ulviyye tabîatın hilmiyyetinden hâsıl olur.

Fezâil-i a'malin delili vakar-ı meşru' dairesinde olan hilmdir. Bu sebebe mebnidir ki insan ne kadar sâhib-i iktidâr olsa bir âcize şiddetle, tehevvürle muameleye tenezzül etmez. Çünkü fikren halîm olan zât taban kerîm olur.

Hazreti Süleyman:

[167] "Hiçbir kimse Allah'ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez." Âli İmrân Sûresi, 145.

Hilmi beyân sadedinde "Asıl şecaat, sabırdadır" buyurmuşlar.

Nûşirevân-ı âdil de:

"Alâmet-i necât ikidir: gazab halinde hilm, kudret zamanında afv" demişdir. Meşâhir-i müfsirîn-i kiramdan cenâb-ı Fahreddin Razi mekârim-i ahlâkın şerâit-i mühimmesini tasvîr eylediği esnâda buyuruyorlar ki:

"Şiddet yerine hilmiyetle muâmele etmekde üç fazîlet vardır:

Birincisi: gazûb benden daha âlî mertebede ise kadr ve meziyyetini anlamış olurum.

İkincisi: emsâl ve akranım dercesinde bulunursa hilmiyyetle ona tafazzul etmiş olurum.

Üçüncüsü: ednâ mertebeden ise hilmiyyetin te'siriyle nefsine azâb vermiş olurum." buyurmuşlardır.

Sıfat-ı hilm ve mülâyemetle muttasıf olan adamı herkes sever, ona herkes hürmet ve riâyet eder. Herkes kendisiyle muâşeret ve muvâfakat etmek ister. Hadîdü'l-mizâc şedîdü't-tab' olan adamdan ise herkes nefret eder.

Hilmin hâiz olduğu şeref ne kadar âlî ise o şerefi mevkiinde hüsn-ü isti'mâle muvaffak olmakda o nisbetde elzemdir.

Sehâvetin derece-i ifrâtı isrâf olduğu gibi hilmiyyetin de lüzumsuz yerde isti'mâli insanın vakar ve i'tibârını ihlâl eder.

VI — Afv: Mekârimin efzali fezâilin eşrefidir.

Bu şîme-i cemilenin meziyyeti: esteizü billah ([168] خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ) âyet-i kerimesiyle (استر ستر الله عليك) hadîs-i şerifinin ma'na-yı münîflerini derk ve tefekkür etmekle tezâhür eder.

[168] "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!" A'râf Sûresi, 199.

İnsaniyyetin şânını a‘lâ eden bir haslet-i mükerremeyi câmi‘ü’l-fezâil vasfıyla tevsîf eden erbâb-ı ilim ve irfân âlem-i insaniyyete ne güzel bir mürebbi-i vicdân intihâb etmişlerdir. Kerîm-ü’ş-şeym bir âlîcenâb, beyân-ı özür ile i‘tirâf-ı kusur edenlerin kabâhatlerini afv eder. İ‘tizârın sâdık ve yahud kâzib olmasını nazar-ı dikkate almazdan evvel sâhib-i özrün taleb-i afv hakkındaki recâsını şâyân kabul görür. Çünkü i‘tirâf-ı kusur eden bir kabahatli esâsen havf ve recâ ümidiyle o zilleti irtikâb etmiş oluyor! Artık o zelile kusuruyla mücâzât etmekden ise afv ile mükâfât eylemek daha müessirdir.

Büyüklük şiârı cezâ-yı intikâm ile muameleden ibâret olsa idi bir sâhib-i afv ile bir sâhib-i cürm beyninde mekârim-i insaniyyeden bir fark olmaması iktizâ ederdi.

Hâlbuki muhibb-i afv olanı Cenâb-ı Hak dahi mazhar-ı afv ve mağfiret edeceği cihetle erbâb-ı afv ve kerem öyle bir hakîr ile müsâvi bir derecede bulunmağa tenezzül etmez!

“Ümerâ-yı İslamiyyeden Ebu Müslim Horasânî bir meclis-i edebde şeriât-ı kuddise-i Ahmediyyenin fezâil-i celîlesinden bahs eylediği sırada samiînden Şehrâm nâmında sebük-magzandan biri muhâlif-i terbiyye bir söz sarf eder. Fakat bu muamelenin cenâbı Ebu Müslime sûî te’sir etdiğini Şehrâm hiss etmesiyle derhal birtakım özürler dileyerek isti‘fâ-yı kusûra başlar.

Ebu Müslim der ki:

“Şehrâm! Senin muâmelen ihtiyârî bir kabahat idi. Lakin ıztırârı olan şu i‘tizârın benim nazarımda daha ziyâde şâyân-ı ehemmiyyetdir. Bu suretle özrünü kabahatine tercih ile seni afv etdim.”

Şehrâm :

“Ya emîrü’l-mü’minîn! Sizin afvınıza i‘timâd ile vicdânım müsterih olsun mu?”

Ebu Müslim:

“Vicdân sâhibi olsa idin o kabâhati kendine lâyık görmezdin! Bununla beraber senin zâtına karşı ben de isâetle mukâbele edersem beynimizde ne kalır?

Sana afvın mükâfatıyla muâmele etdim ki her zaman o mücâzât-ı maneviyye ile müteessir olasın! Zirâ mevki‘-i kudretde bulunanlar ikâb ile değil afv ile ulv-ü iktidârını göstermiş olurlar.

Afvdan sonra kabâhâtliye unfle muâmele ve kabâhâtini tekrâr be-tekrâr yüzüne urmak dahi ruhsâr-ı şâhid-i afv-ı leke-dâr eylemek demek olduğundan çirkin ve eser-i hakd ve kindir.

V — Tevazu‘: insaniyyetin kadrini dü-bâlâ eden büyük bir fazîletdir. Bu haslet bu fazîlet-i insani pek büyük merâtibe en âlî derecâta isâd ve kadr ve kıymetini müzdâd eder. Çünkü mütevâzı‘ olanları Cenâb-ı Hak sever. Hazreti Peygamber medh ve senâ eder.

Ashâb-ı tevâzu‘ nefsindeki meziyyeti tasavvur ederek halkdan kendini büyük bilmez, mertebe, servet, haysiyyet cihetiyle kendinden sahihan aşağı derecede bulunanları bile kendinden küçük ad etmez. Mütevâzı‘-âne hareketiyle herkesi memnun eder ve cümlenin medh ve setayişlerine mazhar olur. Fezâil-i insaniyyenin delili olan tevâzu‘ öyle bir haslet-i mümtâzedir ki sâhibi her yerde makbul ve memduh olur. Hiçbir kuvvet kibir ve gurura tekarrüb etmez! Mütekebbir, müteazzım olanların hasmı Cenâb-ı Allah olduğunu bilir!

Mütevâzi‘, hilkaten herkes birbirine muâdil ve semât-ı naks ve iftikâr ve sıfât-ı acz ve iztirârda mümâsil bulunub tesviye-i mesâlihde cümlenin muvaffakiyyetini tefîk-i Cenâb-ı âferîd-gâre menvût ve kimse ebnâ-yı cinsi iânesinden müstağni temşiyyet umûr maîşet, akd-i peyvend teâvüne merbût olduğunu daima tezekkür ve tefekkür eder.

Zamân-ı saadetlerinde beytü’l-mâl ganâim ile mâlen mâl ve kâffe-i ashâb ve bende-gân değil hidmet, canlarını bile fedaya meyyâl iken hazreti Peygamber zî-şân Efendimiz sevb-i şerifelerini kendileri yed-i mübârekleriyle yamayub giyerler ve ehl-i beyt-i kiramlarının mû’nâs ve havâyicini bi’z-zât tedârik ederler

(وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ[169]) emrine imtisâlen tahdîs-i ni‘metle beraber (و لا فخرلی) buyururlar idi.

Tevazu‘, ancak muhafaza-i vakar ile beraber kibir ve azmet-i kesirden ibâretdir ki hulus-u kalb ve niyetle olur.

Müteazzim, mütekebbir, kimseler servi ağacına benzerler onlardan meyve hâsıl olmaz meyvedâr ağaçların dalları daima aşağı eğilir.

Tevazu‘, ekâbir ve eâlîden sadır olursa memduh ve makbul olub fazilet sayılur. Yoksa sanatı tese’ül, sermayesi tezellül olanların gösterdiği alçaklık kimsenin yanında fazîlet sayılmaz.

Tevâzu‘ zikirden ferâzan nükûset
Kedâgir tevzu’ kendi huy-i evset

VIII — Şehâmet: Umûr-u azîme-i hayriyye icrâsında hırs-ı bî-nihâye ve gayret-i müsâbakatkâr-ânede bulmak faziletidir.

Bu haslet-i mümtâzenin fazileti hayır ve hasenâtda yekdiğerinizle müsâbaka ediniz! Meâl-i hikmet iştimâlini müfîd olan: esteizu billah (فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ[170]) ayet-i kerimesiyle müberhendir. Âlemde her şey insan içün halk olunduğu gibi insanlar dahi yekdiğeri içün halk olunmuşlardır ki müâvenet-i mütekâbile ile birbirlerinin ihtiyâcâtını def‘ ve ref‘ etsünler.

Servet ve kudret sâhibi olan adamların sâirlerine fâik bulunan meziyetleri, ancak daima hemcinslerine muâvenete muktedir olabilmelerinden ibâretdir.

Bu öyle bir hakikat-i müsellemedir ki sahâvet, keremkârlık ve ulv-i cenâblıkla iştihâr eden: Hazreti Ebu Bekiri’s-sıddık, hazreti Ömerü’l-Fârûk, hazreti İmam Alî, Ömer bin Abdülaziz, Abdullah bin Mübârek, Ebu Müslim Horasanî gibi zevât-ı âliye? Kendi mülâhazât-ı hikemiyyelerinde: “biz, yalnız kendimiz içün doğmamışız, ebeveynimiz, ahbâ ve akrabamızın ve ale’l-umûm insanların, üzerimizde hukuk-u mukaddimesi vardır” buyurmuşlar:

---

[169] “Rabbinin lutuflarını şükranla an.”, Duhâ Sûresi, 11.

[170] “ … Hayırlarda yarışın.”, Bakara Sûresi, 148.

Bugün elinden gelebilen bir hayrı işlemekden çekinen, ben-î nevine bir iyilik yapmak istemeyen, hemcinsine çeşm-i tahkir ile bâkân adamlardan hangisi bi'l-âhira onlardan birine muhtâc olmayacağından emîn olabilir?

Hakikatde bundan ferd-i âferîde emîn olamaz zira kendi kendine ve ihtiyâcdan külliyen mütağni, yalnız Cenâb-ı Vâcibu'l-Vücûd Teâla ve takaddüs hazretleridir.

IX — Tahammül: fezâil-i hamîde ve şemâil-i pesen-dîde iktisâbı uğrunda iltizâm-ı ictihâd ile itti'âb-ı vücûd etmek meziyetidir.

Tahammül, sabır ve sebâtın lazımıdır. Sabrın fazîleti ise ma'lûmdur. Bu fazîlete vâkıf ve mütehammil olan zât vücudunu umûr-u hayriyye ve nâfia uğrunda hedef-i gavâil ederde min-tarafillah bila zuhûrunda dehân-güşâ-yı iştikâ olmaz.

Dostların bârini çekmek ve hasb-i beşeriyye sudûr eden hatalarını hoş görmek dahi erbâb-ı tahammülün şân ve şerefi nişânıdır.

Böyle deryâ-dil kimselerin dostu çok, düşmanı az, gönlü rahat, ömrü derâz olur. Tahammülsüz, içi dar adamların hâli ise bunun aksinedir.

X — Hamiyyet: ahlâk-ı insaniyyeyi tezyîn eden bir meziyyet-i âl-î kıymetdir. Nefs ve din ve devlet ve milletini mukaddes bilub muhafazaları kayd ve arzusunda bulunmak fazîletdir.

Hamiyyeti olan zât daima harîm-i nefsini ferce-yâbi-i alâik-i şehvâniyyeden harâset ve her zaman münâfi-i edeb hâlâtdan mücânebet eyler.

Hamiyetsiz olan kimse ise mücânebet şöyle dursun bir menfaat-i sûrîye ve muvakkata uğranda haysiyyet-i zâtiyyesini feda eder.

Böyle hamiyetsizler sorulub aranmakla bulunmaz. Çünkü herkes kendisini hamiyetli bilir. Hatta habishânedeki câniler bile böyledir. Hamiyetsizliği hiçbiri kabul etmez.

XI — Rikkat, acımak merhamet etmek manasına olan bu haslet-i memdûha her din ve kitabda ve her akl-ı selîm ashâbı nezdinde makbul ve mu‘teberdir. Çünkü ihsanlar, imdatlar hep bu rikkat ve merhametten tevellüd eder.

Ashâb-ı rikkat ve merhamet vakt-i âsâyişde tavuk kısmından bile çekindikleri halde muhârebe ve a‘dâlarını müdafaada arslan kesilirler.

Rikkatin ifrâtı yani ef’âl ve efkâra halel getirecek derecesi makbûl değildir. Ona bir fena illet diyebiliriz.

Dördüncü Fasıl

Kuvve-i Şeheviyyenin Ta‘rif ve Beyânı

Kuvve-i şeheviyye — Nefsin tayiş ve tağdisinden husûle gelen bir kuvvetdir. Bekâ-yı hayâta hâdim olan bu kuvve-i fıtriyenin sûret-i meşruâda hüsn-i isti‘mâli insanı saadete ve civâr-ı Cenâb-ı Rab-i izzete îsâl eylediği gibi sûî isti‘mâliyyede tarik-i hakdan adüvvle, şâh-râh sadakatden nükûle dâî-i müstakill olur.

Her şeyde ifrât ve tefrit makbûl olmadığı gibi bu hususda dahi had-i i‘tidâl şartdır.

Şehvet âdetâ bir silahdır. Hem vücudu taarruzdan muhâfaza, hem sûî isti‘mâl beliyyesiyle insanın hayâtını berbâd eder.

İnsan, elindeki silâhına mağrûr olubda sûî isti‘mâl ederse bi’t-tabi‘ nefsini mesûliyetden kurtaramaz.

Mekârim-i ahlâkın meleklere gıbta-i bahş olan fazileti hissiyyât-ı şehevâniyyenin derece-i meşrûasına riâyetden ibâretdir.

Şehvete galebe çalmak içün insan mutlaka hevesât-ı nefsâniyyesini iktihâma çalışmalıdır ki hayvâniyyetle kaim olan insaniyetin ulviyyetini göstermeğe muvaffak olabilsün.

Bazı ehl-i tasavvuf:

“Hayât, ibâdete salâhiyet-i isti‘dâdını hâiz olduğu gibi şehvet dahi ubûdiyete hizmet vazifesinden ibâretdir. Bu vazifeler hakkıyla îfâ olunmazsa insâniyetle hayvâniyet beyninde ne fark olabilir?” Hakîkatini dermiyân etmişlerdir.

Şehvetin akıl ve hikmet tarafından tecvîz olunmayan temâyülât-ı muzırresini hoş görüb tervic etmek, meleklik mertebesine teâli mümkün iken insanlık menzilesiyle iktifâ eylemek ve hakikaten insan olmak iktidârı var iken hayvâniyyeti ihtiyâr eylemek ve saadet-i mahalde ve hayât-ı müebbede iktisâbı elde iken servet-i

müsteâra ve hayât-ı müsterde ile kanaat eylemek gibi ulv-i himmete muğâyir bir gaflet ve meskenet olur.

İffet

Ümmehât-ı erbaa-i ahlâkın üçüncüsü olan iffet hakkında Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin Arabî hazretlerinin ta'rifât-ı mürşid-âneleri!

İffet — Cemi'-i lezzât ve şehevât-ı dünyeviyyede i'tidâli kasd ve iltizâm ve mu'tedilen ittiba' olunacak temâyülâtın dahi muvaffak-ı akıl ve hikmet olduğu müttefik-i aleyh bulunan vücûh-u müstahseneden olmasına i'tina eylemekle beraber işbu lezzât ve şehevât-ı mu'tedilenin onlardan müstağni kalınâmayacak evkât ve hâcetde, daha âzıyla da iktifâ olunamayacak mikdâr ve nisbetde istifâsına gayret etmekdir.

İffet, insanı müsâvîden, maasîden muhâfaza eden bir mürşid-i fazîletdir. Nefsin menhiyâtdan, muharremâtdan vikâye olunması iffetle kâbil olabileceğinden o mürşid-i fazîletden ayrılmamalıdır.

Afîf olan mekârim-i ahlâk ashâbı bi't-tabi' seyyiât-ı beşeriyyeden rûh ve vicdânını tathîr etmiş olacağından kâlen ve hâlen hiçbir gûnâ fenâlığı irtikâb etmez.

Bir hadîs-i nebevîde:

(بئس الزاد للمعاد العدوان على العباد) hakikati beyân buyurulmuşdur ki mazmûn-u şerîfi tamamıyla iffete aiddir.

Hazreti İmam Alî (Keramullahi veçhe) hazretleri:

Bir gün hikmet-i ahlâkiyyeden bahs buyurdukları sırada: "iffet, inâsın libâs-ı zîneti, ricâlin şiâr-ı ulviyetidir" buyurmuşlar.

Hazreti Lokman:

"İffet, nâmusun kuvvetü'z-zâhirîdir. Nefsin muhâcemâtına o kuvvetle müdâfaa olunur demiş.

Eflatun:

“İffet, kadınlardan ziyâde erkeklere yakışır bir sıfâtdır. Zira kadınların iffeti hasren edeb ve namusa aid ise de erkeğin ismeti âdâb-ı insaniyyenin umûmuna şâmildir. Akılsız insan üryân vücuda benzer.” diyor.

Beşeriyyet âleminde melekiyyet derecesini ihrâz etmek behme hâl iffet ve ismete riâyet etmekle mümkün olabilir.

İffetden Mütevellid Fezâil-i Mekârim

Hayâ, bir nûr-u maneviyyedir ki insan o nûr-u maneviyye ile tezyîn-i zât ve sıfât etmeğe muhtâcdır.

“الحياء من الايمان” hadîs-i şerifi hayânın nûr-u imândan tevellüd etdiğine burhândır. Hayâ, şeran, aklen, örfen mûceb nedâmet-i ef’âl ve ahvâl-i kabîhadan nefsin infiâlidir ki bu infiâlin zevâli fesâd-ı ahlâkın nişâne-i kemâlidir.

Mekârim-i ahlâkın muallim zi-fünûnu Hazreti Rasûlü Ekrem sallallahu teâla aleyhi vesellem Efendimiz hazretleri:

(**ان الله تعالى اذا اراد ان يهلك عبدا نزع منه الحياء**) buyurmuşlardır.

Hadîs-i şerifin meâl-i âliyesi: (Cenâb-ı Hak bir kulu helâk etmeği irâde buyurduğu zaman ondan hayâyı kaldırır.)

Yine bir Hadîs-i Şerifde:

(**لكل دين خلق و خلق الاسلام الحياء**) meâl-i hikmet iştimâli: (Her din ashâbı içün bir hulk bir sıfat-ı mahsûsa vardır müslimînin farikâsı ise hayâdır) ve yine âlem-i insâniyyetin mâbe’l-hayâtı olan bir hadîs-i şerîfde: (**اذا لم تستحى فاصنع ماشئت**) hikmet-i celîlesi izâh buyurulmuşdur ki mana-yı âlîsi: (hayâ etmez isen istediğini işle!) hakîkatinden ibâretdir.

Hayâ‘, iffetin nikâbı, vicdânın hicâbı olduğundan harekât-ı insaniyenin her bir derecesinde o feyz-i maneviyyeden istifâzaya ihtiyâcımız son derecededir.

Ahlâk-ı fazîlenin mürşid-i edebi cenâb-ı Muhyiddin Arabî hazretleri buyuruyorlar ki: “Sûret-i beşerde fıtratın hâsıl etdiği humret, tedricen zâil olur. Fakat humret-i hayâ bakî kalır. Şebâbetin, hissinin renk-i hamrâsını mâşita-i hayâ ile tezyîn edenler ebedi bir letâfeti muhâfaza etmiş olurlar!”

Hûkemâdan İbn-i Sina demişdir ki:

“İnsanda dâim olan hüsn ve letâfet — hayâ ile iffetdir. Hayâsız çehre rûhsuz vücûda benzer.

Hayâ, en kıymetdâr bir kisve-i insâniyedir. Zira hayâ kisvesine bürünmüş olan insanın muayyebâtı görülemez. Çünkü o nikâb-ı rûhanî pek çok seyyiât-ı beşeriyyeyi setr ve ihfa eder. Bu kisve-i mübâreke herkese lâzım ise de tâlib-i ilim ve marifet olan gençlere elzemdir. Zira bu kisve-i şerefden mahrûm olan tâlib hiçbir dâr-ı ilim ve marifete kabûl edilemez.

Sabır — İffetden mütevellid olan bu sabır, rûhânî bir meziyetdir ki temâyülât-ı ifrâtkâr-âne ile hissiyyât-ı şehevâniye gibi müştehiyât-ı nefsâniyeye tab‘iyyet etmemek fazîletidir. Şehveti iffete, seyyiâtı hasenâta tahvîl ile şeref-i insâniyeyi tezyid eden bu haslet-i mümtâze insanî hevâyı nefsâniyyeye mütabaat, lezzet-i kabîhaya meyl ve rağbetden muhâfaza ile saadet dârına nâil eder.

(**من صبر ظفر**) hadîs-i şerifine temessül ile nefsin infiâlâtına katlanmak ânî olan bir lezzet-i kabihadan dolayı inde’llah ve inde’n-nas mesûl ve muâtib olmamak ancak bu şîme-i celîleye tevessül etmekle mümkün olur.

İnsan-ı kâmil olmak isteyen adam, kendisinde bu sıfatı isbât etmeğe borçludur. Hekîm zî iktidâr İbni Sina-yı nâmidâr:

“Sabrı, nefsine râm eden insan tarik-i râhat ve emniyyetde suhûletle hareket eder. Zira nefsini tehlikeden, ğadrdan muhâfaza etmek sabrın vücûduna vâ-bestedir” hikmet-i ulviyyesini müş‘ir olan:

من يتمطى الصبر بضع رحله فى ساحة الراحة و اليسر

للصبر يمن و به للفتى صيانت النفس عن الغدر

Beyt-i ma‘nidârını inşâd buyurarak sabrın meziyyetini beyân buyurmuşlardır. Bu şîme-i cemilenin fezâil-i memdûhası pek çok âyât-ı celîle ve ehâdîs-i şerîfe ile fermân buyurulmuşdur.

Sabrın şâmil olduğu muhâssenâtı muhtasaran beyân etmek mümkün değildir. Zira mekârim-i ahlâka delâlet eden cevher-i sabır hakkında ne kadar delâil-i mufassala irâd edilmiş olsa yine mâhiyet-i ulviyyesi tamamıyla îzâh olunamaz.

Da‘at — Heyecân-ı şehvet zamanında iltizâm-ı sükûn ve ârâm ile ihtiyâr elden gitmemekdir.

Bu haslet, şehevât-ı nefsâniyyeden tevellüd edecek her bir fenâlığı def‘ ve men‘a hâdim ve selâmet dârına bâdî olur.

Şehvet, insanın intizâm-ı zâhiri ve bâtınisi ve heyet-i ictimâiyyenin intizâm-ı umumiyyesini ihlâl etmediği sûretde Cenâb-ı Hakkın kullarına bir lütuf ve ihsânı demek olub bi’l-akis ittizâm ve âdâb-ı umumiyyeyi ihlâl etdiği ve hâkim akıl-ı selimin tok nüfuzundan gerden-keş inkiyâd olduğu takdirde mezmûm ve sâhib-i huzur şer‘-i şerif ve kânunda ma‘yûb ve müttehem sayılır.

İnsan, mademki şehvete ittiba‘ hâlinde böyle bir töhmet ve mesûliyyet altına giriyor, ondan ictinâb yolunda bütün kuvvet ve irâdesini sarf ve isti‘mâl ile da‘at gibi bir haslet-i mümtâzeyi ihraza çalışmalıdır. Nâ makbul arzular insana mu‘tedil görülse bile onu mahzan mu‘tedil göründüğüne mağrûren takdir ve kabul daire-i akıl ve hikmetden udûldür. Çünkü o arzu bidâyetinde görülen i‘tidâl derecesinden fenâlığa bir yol bulacak olursa güy-i helâka doğru öyle bir sürâtle gider ki önüne dağlar dayanmaz.

Mağlub-i şehvet olan adam açık denizlerde melabe-i emvâc olan çorak gemiye benzer. Hava onu bir kere o hâle getirdikden sonra dümen, pusula güç-kâr eder. Ve âkıbet-i gurkâb kulzüm-i idbâr olur gider.

Erlik bıyıkla sakalla değil! Erlik galeyân-ı şehvet ve fırsat zamanında semend-i nefsini zabta kâdir olmakladır.

Nezâhet — bu hasletin mana-yı lugavisi: her türlü kerih ve nâ-hoş şeylerden âri ve hâli olub pâk ve pâkize olmakdır.

Ahlâk-ı celâlide nezâhet: Nefsce zillet ve havâi ve diğer hakkında cevr ve udvânı müstelzem olmaksızın mal kazanmak ve memduh yerlere sarf ve infâk etmekden ibâretdir. Diye ta‘rif buyurulmuşdur.

Şârihin beyânı üzere nefisçe zillet ve havân olmaması kaydıyla tefrit tarafı ve diğer hakkında cevr ve udvânla olmaması kaydıyla da ifrât tarafı selb edilmişdir.

İmâm Şâfî hazretleri:

“Hulkun kelâm-ı itirâz irtisâmına kulak asmayub kendi menfaatine sa’y eden kazanır. Hulkun lisanından kurtulmağa yol yokdur” buyurmuşlar.

Kesbin fazlına ve ona teşvik ve tergibe dair hayli âsâr vârid olmuşdur. Ezcümle: (وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلاً مَا تَشْكُرُونَ[171]) ve (وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا[172]) âyât-ı kerimeleriyle (günahlardan birtakım günah vardır ki onlara ancak taleb-i maişetde tesadüf olunan umûm ve gumûm-i kefâret bahş olur. Ve “doğru tâcir rûz-i kıyâmetde sıddıkîn ve şühedâ ile haşr olunur” ve (helâl mal kesbiyle ehil ve iyâlini infâk ve iâşe sadakadır) ve ticârete devam ve mülâzemet edin. Zira onda rızkın on cüz’inde dokuz cüz’i vardır. Hadîs-i şerîfleri hep o âsâr-ı celîle cümlesindendir.

Ta‘affüf ve kanaat — kâffe-i temâyülât-ı nefsâniyyede i‘tidâle riâyet ve emr-i maîşetde şer‘ ve nâmusun istilzâm etdiği suret ve kemmiyyetden ne zâid, ne

[171] “…Orada size geçim vasıtaları verdik. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!”, A’râf Sûresi, 10.

[172] “Gündüzü de çalışıp kazanmak için fırsat kıldık.", Nebe’ Sûresi,11.

nâkıs bir hâl ve mertebeyi te'mîne gayretle ona rıza ve kanaatdir. Kanaatin en büyük rüknü halinden kimseye karşı beyân-ı şikâyet etmemekdir.

Esteizü billah (يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ[173]) âyet-i kerimesinin hülâsa-i tefsir-i celili: (Onlar o ashâb-ı kanaatdir ki bilmeyen tavır ve hâllerindeki âsâr-ı gınâ ve ta'afüfe bakarak kendilerini zengin zan ederler)

Kanaat-i ceddiyye ganiyyi'n-nefs olmakdır. Gınâ-i kalbe mâlik olan insan Cenâb-ı Hakkın ihsanına göre bulunduğu hâle, nâil olduğu mala şükr-ü mehmedet eder.

Aç gözlülük edüb hased ateşlerine cismini yakmaz. Her halde mukadderât-ı ilâhiyyeye râzı olur. (القناعة كنز لا يفنى) hadis-i şerifi, kanaatin bitmez tükenmez bir mal olduğunu i'lâm eylemişdir.

Kanaati, atâlet sûretiyle tefsir edenler kendilerine ulv-i himmeti lâyık görmedikleri cihetle kanaat nâmına batâleti ihtiyâr etmiş olurlar. Hâlbuki: esteizü billah: (وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى[174]) emr-i celîli muktezasınca insan imkânın müsaade etdiği ve sa'yin yetdiği mertebe maîşet-i namuspürur-ânesi uğuruna bezl-i sa'y etmekle mükellefdir. Ancak o sa'yin de bir derece-i meşruası vardır ki o da kanaatdir.

Hazreti imam Ali keramullahı veçhe ve radiyallahu teâla anh hazretleri:

"Dünyada sa'y-i ciddiyyesiyle te'min-i refâh eden bir ehl-i kanaat, fakr-ı ihtiyacdan mesûn olan zenginler kadar mesûdiyyetle yaşar" buyurmuşlardır.

Eflatun:

"Saadet-i dünya umûmiyyet i'tibâriyle kanaatden ibâret olduğu gibi servet ve maîşet hususunda dahi Cenâb-ı Hakkın takdirine râzı olmak vazife-i insaniyetdir.

---

[173] "Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır.", Bakara Sûresi, 273.

[174] "İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.", Necm Sûresi, 39.

Mademki, bir hüküm kat‘i i‘tiraz ile nakz olunamaz: o hükmü hüsn-ü kabul etmek elbette daha nâfi‘ olur” diyor.

İnsan-ı kâmil Cenâb-ı Hakkın kendisine ihsan etdiği ni‘me-i ilâhiyyeye hamd ve şükür ederek daima mâ-dûnunun hâlini nazar-ı imâna alır ve mâ-fevkinin servet ve saadetine kat‘an hased etmeyub mukadderât-i ilâhiyyeye razı olarak ecr-i cezîle nâil olur.

Vakar — ağır meşreblik manasına olan bu haslet, mutâlebe teveccühden teennî edub aç gözlülük etmemek seciyesidir.

Teennî, zuhur-u ra’-yı sevâba bâdi olageldiğinden tesviye-i umûra mübâşeret olunacağı sırada matlûb-u fevt olmayacak derecede müteenniyâne hareketle acele etmemekdir. Sâhib-i vakar telaş etmez her şeyin neticesini ba‘de’l-mülâhaza müteenniyâne hareket eder.

Sâhib-i vakar hafif meşreblik etmeyub herkese ehemmiyet-i insaniyyesini tanıtdırır. Her yerde nâfiz-i’l-kelâm her meclisde nâil-i ihtirâm olur.

Bu haslet-i mümtâzenin makam ve nâmus ve hasbe’l-vazife te’sir-i nüfuz içün faidesi inkâr olunamaz.

Rıfk — fezâilin eşrefi evsâf-ı memdûhanın efzalidir. Unf mukâbili olan rıfk, evsâf-ı mahmûdedendir. Nezâket ve mülâyemetle ifâde ve muamele etmek seciyesidir.

Bu haslet-i cemîle, şeran, aklen, hikmeten güzel ve nâfi‘ görünen ve ber-günâ mazrat-ı melhuz olmayan hususâta muvafık ve kavl-i leyyin ile hareket edub kimseyi incitmemekden ibâretdir.

Aleyhi’s-salati ve’s-selam Efendimiz: “Allah-u Teâla ve takaddes Hazretleri bir hâne halkını sevdiği halde beynlerine rıfk idhâl eder” buyurdular.

Hazreti meşarun ileyh ibtidâ-yı ba‘slerinde bunca i‘dâ-i hesaba gelmez eza ve cefa etdikleri halde yine cümlesine rıfkla muâmele buyururlar idi.

Rıfk, sâhibini her murâdına nâil ve bi'l-cümle mesâibden emin eyler. Dikkatle nazar olunduğu halde görülür ki rıfkın te'siri unf ve şiddetden ziyadedir. Zira sözlerin yumuşağı kalblerin anahtarıdır. Rıfk her zaman gazabları teskin, düşmanları dost edebilir. Lakin unf ve şiddet gazabı teşdîd ve dostu düşman etmekden başka bir işe yaramaz.

Vaizin biri Harûn er-Reşîde gidub: "Ya emir cenâbınıza nasihat-ı âmizi birkaç sözüm var lakin biraz acıdır. Eğer tahammül buyurursanız arz edeyim" dedikde Harûn er-Reşid: "Pek âlâ rıfk ve mülâyemetle söyler isen dinlerim olmadığı halde nasihat nasıl olmak lazım geleceğini sana şiddetle anladırım. Zira sen hazreti Musa aleyhi's-selamdan büyük ve ben Firavundan eşedd değiliz Cenâb-ı Hakk hazreti Musa'ya bile Firavuna kavl-i leyyin ile söyle deyu emr buyurdu" cevabıyla vaizin ağızını kapatdı.

Hüsn-ü saht — hüsn-ü hüdâ, hüsn-ü sülûk manasına olan bu haslet ahlâk-ı hasene ve maarif-i lâzime tahsili ile kemâlât-ı insaniyyeye muhabbet etmek seciyyesidir. Ki: hüsn-ü zann, hüsn-ü nazar, bu şîme-i mümtâzeden tevellüd eder.

Hüsn-ü zann, mıknâtıs-ı ülfet ve muhabbetdir. Ve bazen taş yürekli düşmanları bile cezb ve celb eder. Meğerki adâvetleri hasedden ileri gelmiş ola.

Hüsn-ü nazar, kalb-i selîm ashâbında bulunur bir hâssa-i celiledir. Bu hâssaya mâlik olanlar halkın ayıblarını görmek ve bi't-tesâdüf gördükleri halde ifşâ etmek istemezler ve kimseyi ayıblı deyu tahkir dahi eylemezler. Onların bu ihtiyâtları tamam-ı hikmet ve hakîkâte muvâfıkdır. Çünkü bu âlemde hiçbir kimsenin netîce-i hâli ahvâl-i hâzırasıyla istidlâl olunamaz nice kimseler vardır ki zühd ve salâhla ömür sürüb sonunda fâsık, nice adamlar da bulunur ki fısk ve fücur ile vakit geçirub nihayet afv-u Rahman'a layık olurlar. Biz onun sır ve hikmetini bilemeyiz bize lâzım olan hüsn-ü nazar ve hayırla duâdır. Cenâb-ı Hak ve feyyâz-ı mutlak bu manaya olan hüsn-ü nazar erbâbını medh ve sena makamında

(وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَاماً[175]) buyurdu.

Vera‘— günah, haram, nâ-sezâ hususlarından sakınub çekinmek manasına olan bu haslet şer‘a, akla, mürüvvete muvafık olan a‘mâl-i cemileye mülâzemet ve müdâvemetden ibâretdir ki en büyük bir meziyetdir.

Bu haslet-i mümtâzeye mülâzemet ve müdâvemet eden kimse cemi‘-i hezâyen etmiş ve insân-ı kâmil olmağa yüz tutmuş demekdir.

Cenâb-ı Hak melâike-i kirâmı akıl ve ruhdan mazhar-ı nûrâniyet olarak halk ve behayimî şehvetle beraber nûr-u akıldan bî behre olarak icâd buyurub nev-i benî âdemi akıl cihetinden meleklere şehvet-i tabiat yönünden hayvanlara meşârik ve mütevassıt olarak yaratdı. İnsanlardan her kim mücâhede-i nefs ile aklını şehvetine gâlib götürür vahdâniyet-i ilâhiyyeyi mu‘terif ve rızasını câlib olursa evvelkisi mücâhedesi sebebiyle meleklerden efzâl ve eğer şehveti aklına gâlib gelub rıza-yı Hakdan baid düşerse (أُولئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ[176]) âyet-i kerimesine mâ sadak olarak behâyimden ezell ad ve i‘tibâr olunur.

İntizâm — insaniyetin iftihârı hey’et-i beşeriyyenin mâbe’l-bekâsıdır. İntizâm hey’eti bir muvâzene-i mu‘tedilede tutmak şer‘-i şerîf ve kanûn ve ulu’l-emre verilmiş bir vazîfe-i nazîfedir. Evvela din ve kavanîne sâdık olmak sâniyen hata vukuu bulduğu zaman derhal rücu‘ etmek ve etdirmek ile hâsıl olur.

İntizâm, ilm-i ahlâk erbâbına göre umur-i layık üzre takdîr ve tasvîb ve hasbe’l-mesâlih tertîb ve icrâdan ibâretdir.

İşgüzâr ve tabiat sâhibi adamlar hâne ve idâreleri intizamından belli olur. İdâre-i beytiyyeleri gayr-ı müntazım zevâtdan iş beklemek çoraklı toprakdan mahsûl beklemeğe benzer. Adem-i intizâmı insanın ilişiksizliğine ve o ilişiksizliği dervişliğe verub kayıdsızlık etmemeli zira dervişlik fakirlik intizâma mani‘ değildir. Bir eski abanın temizce devşirilub bir köşeye konması da intizamdan ad olunur.

---

[175] “…Boş ve mânasız davranışlarla karşılaştıklarında onurluca çekip giderler.”, Furkân Sûresi, 72.

[176] “Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar.”, A’râf Sûresi, 179.

Erbâb-ı hikmet nazarında işini gücünü ve irâde-i beytiyyesini taht-ı intizâm ve emniyete âlub oluruyla kanaat eden kimse kâr-güzâr ve bu hâletin şükrünü de îfâ ediyor ise bahtiyârdır.

Sahâ'— mekârim-i ahlâkın nişâne-i imtiyâzı insaniyetin medâr-ı iftihârıdır bu şîme-i ber-güzîdenin fazilet ve meziyeti (السخی فی الجنة و انا رفیقه) hadîs-i şerifiyle mübeşşirdir. Meal-i hikmet iştimâli: (Sahî cennetdedir ben de onun refikiyim) hikmet-i ulviyyesini mübeyyendir.

Sahî hukuk-u vâcibe ashâbından gayr-ı layık olanlara bilâ taleb ve müracaat ve bilâ arz ve ivaz ala kadri'l-hâce bezl-i mal etmek faziletidir.

Sahâvet, ülfet ve hüsn-ü sayyit ve şöhret ve husûl-i makâsıd ahiret esbâbının en kuvvetlilerinden olduğu cihetle şeriat ve kanûn-u akıl ve hikmet insanları hep semt-i sahâya davet eder. Vakar, ta'zimle tevazu' beyninde mutavassıt olduğu gibi cûd-i sahâ dahi isrâf ile buhl beyninde mutavassıt bir haslet-i hamîdedir. İfrâtı isrâfa mübeddel olur.

Sahânın gâyeti îsârdır ki nefsin muhtac olduğu şeyi âhire ihsandır. Medh-ü ensârda vârid olan esteizü billah: (وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ[177]) âyet-i kerimesinin hülâsa-i tefsir-i celili: (Onlar o erbâb-ı kerîmdir ki kendileri aç oldukları halde bile nefislerine takdimen âhire infâk ederler) ihsan ve sahânın başlıca şartlarından biri de âdem-i imtinândır. Zira imtinân, edilen iyilikleri ibtâl eder. Estizü billah: (لاَ تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى[178]) âyet-i kerimesinin hülâsa-i tefsir-i celili "sadakât ve hasenâtınızı eza ve imtinân ile yani cefâ ederek ve başa kakarak ibtâl etmeyiniz!" demekdir.

[177] "…İhtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler.", Haşr Sûresi, 9.

[178] "Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa gidermeyin.", Bakara Sûresi, 264.

Sahî, arz-ı ihtiyacdan evvel best-ı dest-i ata, ve dil-güşâ-yı talebden mukaddem dil-mürde-gân ihtiyâcı ihyâ edendir. Yoksa arz-ı ihtiyâcdan sonra kise-i bahşâ-yişe müsaade nemâ-yı güşâyiş olan kimseye sahî denmez. Yalnız (mu‘ti) nâmı verilebilir.

Bu hâlde acaba! Esnâ-yı bahşiş ve atâlarında izhar çîn-i cebîn teneffür ve verdiklerinden dolayı ötede beride arz-ı tefâhür eden zevâtı ne nâmla yâd etmeli?

Hilâfet-i cenâb-ı Ale’l-Murtazada agniyâdan bir zâtın bir deve kurban ederek izhâr-ı fahr ve mübâhât eylediğini diğer bir ganî görüb iki ve öbürü görüb dört ve diğeri sekiz ve’l-hâsıl iki müfâhir birbirlerine rağmen kurbanlarını yetmiş seksene eblag ederler. Bu keyfiyyet cenâb-ı emîre haber verildikde o kurbanların semtine varılmamasını emr-ü fermân buyururlar binaen aleyh kâffesi ortada kalub çürür.

Beşinci Fasıl

Adalet ve Ondan Mütevellid Fezâil-i Mekârim

Ümmehât-ı erba‘-i ahlâkın dördüncüsü olan adalet hakkında Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî hazretlerinin ta‘rifât-ı mürşid-âneleri:

Adl, kâffe-i umûr ve eşyayı bilâ israf ve la taksir-i vücûh ve mukâdir-i lâyikasında idâre ve isti‘mâl etmekdir.

Kuvve-yi nefs olan erkân-ı selâse-i mezkûre birbiriyle hüsn-i imtizâc ile icrâ-yı fiilde yekdiğerine muâvenet ve keyfiyetde müsâvî olarak matlûb olan derece-i gâyete muvâsalat eyler ise adâlet husûle gelmiş olur. Adl kuvve-yi beyninde müsâlemet bulunmakdan ibâretdir.

Kuvvet adâletin diğer kuvve-yi mezkûre gibi ifrât ve tefrit tarafları olmayub adâlet müntefî olduğu sûretde yalnız mukâbili olan “cevr” tahakkuk eder.

Adl ve insâfı olan kimse içün cevr-i ta‘diye mani‘ vardır. O mani‘ ya maddî ya manevî olur. Manevî olan mâni‘ : Emr-i Hâlık ve vicdân-ı selîm. Maddî olan mani‘ halk-i cihân nezdinde mesûliyet, envâ-i mezâlim ve seyyiât ile ebnâ-yı nev‘ine zulm ve ihâneti tecviz edenler şübhesiz bir gün yakayı pençe-i mücâzete vereceklerdir. Çünkü adâlet-i ilâhiyye o misüllü cürüm ve cinâyet ashâbını ta‘kîb etmektedir.

Adâletin cinsleri fezâil-i selâse-i mezkûre olub nev‘leri sayılır derecede değildir: fakat kütüb-ü ahlâkda ezher ve eşher olduklarına binaen on dört şu‘besi beyân olduğundan onlar ber-veche-âti ta‘dâd olunur:

I. Sadâkat — daima hakikâti i‘tiyâd etmekdir ki en âlî bir meziyetdir. Sıdk, rükn-ü edeb ve esâs-ı fütüvvet ve sübhiye-i ibrâz ve zînet ahyârıdır. Onun içün

Cenâb-ı Feyyaz-ı mutlak sâdıkları: (وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا اَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ ربهم)[179] âyet-i celîlesiyle tebşîr buyurmuşdur. Zarar bile görsen sıdk ve istikâmetden doğru söylemekden ayrılma! Ve bir fâide dahi müşâhede etsen yalandan ictinâb et meâl-i hikmet iştimâlini müfîd olan: (عليك بالصدق و ان ضرك و اياك و الكذب و ان نفعل) hadîs-i şerifi bu şîme-i cemilenin nefi'ni beyân eylemişdir.

İmam Kuşeyri hazretleri: "Sıdk, akvâle münhasır olmaz i'tikâdda reyb ve a'mâlde gayb olmamağa dahi sıdk-i itlâk olunur" buyurdular.

Sadâkat yalnız ef'âle değil akvâle de şâmildir. Çünkü sâdıku'l-kavl olanlar bi't-tabi' sâdiku'l-fiil olurlar.

Sadâkat, dinin direği, edebin rüknü, mürüvvetin aslıdır. Şu üç şey be-heme-hâl doğruluk ile itmâm olunur. Sözün iyisi sâdık olanın sözüdür. Doğruluk ile olmak yalancılık ile yaşamakdan hayırlıdır. Sadâkat, insâniyetin şerefi ve en âlî bir meziyetidir. Din ve devlete mülk ve millete sâdık-âne hidmet edenler müşârün bi'l-benân oldukları gibi maddî ve manevî mazhar-ı mükâfât da olurlar.

İnsana sadâkat yakışır görse de ikrâh

Yardımcısıdır doğruların Hazreti Allah

İnsâniyetde vazife-i sadâkate takdim eden bir meziyet olamadığı gibi evsâf-ı beşeriyyede sadâkat gibi hâiz-i ehemmiyet bir sıfat da yokdur. Sadâkatden mazarrat: hıyânetden, menfaat hâsıl olmaz. Tabiidir ki sedefden inci akrebden zehir hâsıl olur.

Cenâb-ı Hak sâdıkları sever. Kâzibleri sevmez! Sıdkda ne kadar müşkilât görülse yine kizbin teshilâtından daha nâfi'dir.

Sadâkat bir feyz-i manevidir. O feyzden istifazaya çalışmak insâniyet nâmına bir vâzife-i mühimmedir. İstikâmet esâsen kıyas-ı nefs kâidesi üzerine müessisdir. Kıyâs-ı nefsin mebdei ise vicdândır. Öyle ise insân-ı kâmil olmak isteyen

[179] "İman edenlere, Rableri katında onlar için yüksek bir doğruluk makamı olduğunu müjdele.", Yunus Suresi, 2.

adam, kendisinde bu sıfatı isbât etmeğe borcludur. Çünkü bu başlıca bir vazife-i mukaddesedir ki insanların yekdiğerinden taleb etmeğe hakları vardır. Her kim bunu vazife edinmeyub ötekini berikini aldatmağa kalkışırsa hemcinsinin bir hakk-ı sarihini gasb etmiş demek olacağından cezâ-yı sezâsını bulur. Bu vazife-i mukaddeseyi bilmek ve kemâliyle icrâ etmek insânlığın şânıdır.

II. Ülfet — insâniyetin mâhiyetini ta‘yin eden bir şîme-i mümtâzedir. Bir milletin derece-i medeniyeti o millet efrâdının birbirlerine karşı gösterdikleri müessir-i ülfet ve insâniyetle ta‘yin ve tezâhür eder.

Halkın olur olmaz ayıbını sayan ve ülfet etdiği ahbâbını ikide birde ta‘yib ve tahkir ve techîl eden gitgide yalnızlıkdan başka refîk bulamaz. [Ahbâb kusur ile taşınır] fehvâsınca erbâb-ı hikmet: “Dostunda bir fiil-i münker gördüğün hâlde ser rüşte-i ülfeti kat‘ etme belki bir gün hem-dem ve cerâhâtine merhem olur ve mümkün mertebe ıslâhına sa’y eyle belki bir gün yola gelir.” demişlerdir. Yalnız denâet ve hıyatı bi’d-defaat tahakkuk eden kimselerle ülfet ve ünsiyet câiz değildir. O makûlelerden yol yakın iken yani bir büyük mazarrat görülmezden evvel usulle çekilmek hayırlı olur.

kelâm-ı hikmet-i âmîzîde bunu (**خير الناس من ينفع الناس شر الناس من يضر النس**)

müeyyiddir.

III. Vefa — efzâl-i şemâil ve evzah-ı delâilidir. Beyne’n-nâs muâmelât ve mukâvelâtda metânet ve husûl-i emniyet ve selâmet içün Cenâb-ı Hekîm-i Mennân bizlere vefâ bi’l-uhûd ile emr ü fermân buyurdu binaen aleyh muâmele-i vefâkâr-ı insâniyet nâmına insanlara borcdur. Vefâ, sâhibini inzâr-ı cihâniyânda muazzam ve zâtını muazzez ve mükerrem kılar.

Yahyâ-yı Bermekî, yeminini te’kîd etdiği zaman:

(**لا و الذى جعل الوفاء اعز ما يرى**) diyerek Cenâb-ı Hakkı tavsif ederdi. Vefâ, şeran aklen örfen mezmûm olmayan husûsâtda tarik-i havâssât ve gamm-hâriye mülâzemet. Hâne, mal, nesebde müştereklerin ahd ve hukukunu muhafazaya riâyet etmekdir.

Ebeveyne itaat akraba ve ahbaba hürmet ve iânet ve memleket ve hemşehrilerine muhabbet vefadan gelir. Vefâsızlar ciddi dost bulamazlar ve hâl-i zucret ve zaruretlerinde kimseden imdâd ve iâne göremezler:

IV. Şefkat — sâika-i hamiyet ve eser-i insâniyetdir.

Şefîk-i ümmet Efendimiz bir hadîs-i şerîflerinde: "Ey gürûh-i muhtacîn siz ihsânı ümmetimin merhamet ve şefkatlerinden taleb eyleyiniz" buyurmuşlardır. Hazreti Ömer radiyallahu anh zaman-ı hilafetlerinde bir zâtı bir vilâyete vâli nasb etmek üzere çağırdub me'muriyyetini tebliğ ve ne vechile hareket edeceğini emir ve tenbih buyururken içeriye bir küçük çocuk girer Hazreti Ömer şefkat-i cibillileri sevkiyle ve mücerred tatyîb kasdıyla çocuğu yanağından buse edub kucağına alır. O zât: "Ya emîru'l-mü'minîn bu sabî oğlunuz mudur" diye sual eder. Hazreti Ömer: "hayır pederi gazada şehîd olmuş bir öksüzdür" deyince mûmâ-ileyh: "Ya emir-i cenâbınız böyle yabancı bir çocuğu bu kadar mazhar-ı lütuf ve nevâziş buyurub kucağınıza alıyorsunuz ben ise üç nefer-i evladımdan hiçbirini bu âna kadar böyle öpüb kucağıma almamışımdır" dedikde Fârûk âlî-cenâb: "öyle ise evladına şefkati olmayanın ibâdullaha şefkati olmaz bu cihetle sen oraya vâli olamayacaksın" buyurarak huzurundan avdetine müsaade buyurub yerine bir başkasını gönderirler.

"Şeyh Şibli" hazretlerinin insana değil! Bir hayvana urulan değnekden müteessir olarak mübarek vücudlarında eser-i darb müşâhede kılındığı ahlâk-ı celâlide mesturdur. Şefîk, muhabbet ve merhametle me'lûf ve cümleye şefkati mebzuldür. Asla tahkirâta kulak asmaz, kibir tutmaz, menfaat-i zâtiyesini düşünmez!

Bir zât, Ebu Câfer hazretlerinden nasihat istemiş, Müşârun ileyh: "sana tavsiye ederim, ki: erbâb-ı îmanın sağiri's-sin olanlarını, çocuğun hem-sin olanlarını, karındaşın — kebîri's-sin olanlarını, pederin hükmünde tut, çocuklarına rahm ve şefkat karındaşlarına, ihsan ve muavenet, pederine in'am ve riayet eyle!" buyurmuşlardır.

V. Mükâfât — hamiyetden mütevellid bir haslet-i mümtâzedir. Mükâfât, görülen iyiliğe misli veya daha ziyadesiyle mukabele etmek seciyyesidir.

Ahlâk-ı celâlide: “Eğer zarar görülecek olursa o sûretde zararın daha azıyla mücâzât gösterilmelidir” cümlesi zamm edilmiştir.

Hazreti Ali keramullahi veçhe:

“Siz başkasının evlad ve ihfâdına ihsan edin ki başkaları da sizin evlâd ve ihfâdınıza mükâfaten ihsân etsinler” buyurmuşlardır.

(el-insânu abidü’l-ihsân) fehvasınca layık olanlara mükâfât etmek herkesin kalbini celb eylemek içün emîn bir vâsıtadır.

(بدی را بدی سهل باشد جزا اکر مردبحسن الی من ا سا)

Kötülüğe mukâbil kötülük etmek âsân bir cezadır, mertlik ise kötülük edene iyilik eyle demekdir.

VI. Hüsn-ü şirket — ahz ve i‘tâda insâf ile ittisâf etmek ve daima derece-i i‘tidâli gözetmekdir. Hüsn-i şirket adaletle kâimdir. Muâmelât-ı mâliyede adalet şartdır. Hatta ahlâk-ı celâlide, muâmele-i câriyede kanun-u adaletin muhâfaza olunması şartıyla beraber mümkün mertebe şerikânın inhirâf-ı hâtırını mûceb olmamak cihetinin gözedilmesi kaydı dahi vardır.

Ve mümkün mertebe kaydına nazaran bir veche i‘tidâl cereyân eden muameleye şerikâ razı olmaz ve rızalarını tahsil-i imkân dâhilinde bulunmaz ise ma‘zur tutulub hüsn-ü şirket yine mütahakkık ve mer‘î sayılır.

VII. Hüsn-ü kazâ — envâ-i adâletden olan bu haslet ne güzel bir meziyetdir. Âdil olan zât hukuk-u uhuvvet ve insâniyeti irâe-i ru-yi minnet ve nedâmet etmeyerek vech-i hasen üzere kazâ eder. Yani başa kakmaz ve sonra nâdim ve peşmiyân olmaz. İnsaniyetden mütevellid olan bu haslet bu-yi edeb istişmâm etmiş olan insanlarda bir hüsn-ü hayır-hâhıdır. Ekseriya iyilik ve te’sirle ve sairlerin gam ve gussalarına terahhumla mümtezic olur.

İnsaniyet din ve şeriat vasıtasıyla himaye olunmuş bir haslet-i şerif olduğundan sâhibini her halde saadet ve selâmet dârına sevk eder.

İnsan fenâ bulur. Lakin insaniyet fenâ bulmaz ve ondan hoşnud olmayan bulunmaz.

VIII. Sıla-i rahîm — karâbet-i suveriye ve maneviyye ashâbının hukukunu edâ ve kendilerine ezhercihet riâyet ve muâveneti îfâ etmekdir.

Cenâb-ı Hak ve feyyâz-ı mutlak hadis-i kudsisinde: "Benim sıfatım Rahmân ve rahmetim bî-pâyândır. Sılâ-i rahîme riâyet rahmetime vesile-i muvâsalatdır" buyurdu.

(تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ[180])ayet-i kerimesinde ve birçok ehâdis-i şerifede dahi sılâ-i rahîmin derecât ve merâtib-i âlîyyesi beyân buyurulmuşdur.

Akraba ve esdikâdan aciz ve fakîr olanlara iâne ve ihsânla, gani ve mistağni olanları selam ve senâ ile mümkün olabildiği derecede ziyaret ve ihtirâm ile râzı etmek ne büyük bir fâziletdir. Bazı müfessirîn bu hususda riâyeti vâcib olan hukuku ber-veche-âtî ta'dâd buyurmuşlardır.

Karâbet-i Sûveriyye Ashâbı

1. Hukuk-u ebeveyn; fahr-i kâinat Efendimiz (شفاعتی لاهل الکبائر من امتی) tebşiriyle ashâb-ı kebâiri bile cenâh-ı şefaat-i seniyyeleri altına kabul buyurdukları halde peder ve mâdırını münker edenler hakkında bi'lakis beddua etmişlerdir.
2. Alî derecâtihim hukuk-u akraba ve taallukât.

Karâbet-i Maneviyye Ashâbı

3. Hakk-ı muallim ve üstâd; 4. hakk-ı câr, 5. hakk-ı mihmân, 6. hakk-ı sâil, 7. hakk-ı şefi', 8. hakk-ı âşinâ.

Hazreti Ömer bir el-Hattâb radiyallahu anh hazretleri:

[180] "…Allah'a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının.", Nisâ Sûresi, 1.

(**القربة لحم ودم و القرابة روح و نفس و شتان ما بينهما**) buyurmuşlardır.

"Karâbet-i suveriyye lahm ve kan i'tibârıyla karâbet-i maneviyye ise nefs ve cân i'tibârıyla olmağla beynlerinde azîm fark vardır." meal-i müfiddir.

Îfâ-yı sılâ-i rahîm ziyâret, hürmet, riâyet, muâvenet tarikleriyle olur. Muâvenetde: ya mâlen, ya bedenen, ya kavlen, ya ilmen icrâ kılınur.

IX. Teveddüd — muhabbet-i hâliseye müstenid olarak herkesle hüsn-ü muâşeret ve muâmele-i cemîle ile ebnâ-yı cinsinin celb ve tatbîb-i kulûbüne gayret eylemekdir. Teveddüd, başlıca sıfat-ı hârika-i insâniyeden bir haslet-i cemiledir.

(**لا تحاسدوا ولا تباغضوا و لا تدابروا و كونوا عباداه اخوانا كما امرك اه**) hadîs-i şerifinin meâl-i hikmet iştimâli: (Yekdiğerinize hased etmeyin! Buğz ve kin gütmeyin! Birbirinizin arkasından ta'n ve istihkar eylemeyin ve vicahen istiskal ile yüz çevirmeyin! Cenâb-ı Hakkın emretdiği vech ile kardaş gibi geçinin) emrini hâvidir. Herkesin tatbîb-i kulûbü vâcibe-i zimmet olmakla beraber ulemâ-yı ahlâk dört sınıf kimseler hakkında teveddüdün vücûbunu bi'l-hassa tasrih ve te'kîd eder. Onlarda:

Ebeveyn ve akraba, ehibbâ, refikâ, gurabâ, zevc, zevcedir.

X. Teslîm — her hâl ü kârda Cenâb-ı Hakka i'timâd ve bi-hasebi'z-zâhir tabiata muhalif görünen husûsâtda muârızayı terkle vezâif-i ubudiyeti îfâdan ibâretdir. Vakıa sır ve hakikâti ma'lum olmayan ve akla muhalif ve nefse mezâhim görünen hüküm kazâ-i ilahiye karşı abdin şânı da hastanın hekîme teslim olduğu gibi teslim ve rızâdır. Çünkü neticesinde hayır mı var, şer mi var, bizlere meçhul ve onun öyle olması nezd-i ilâhide mukarrer ve makdûrdur. Kâl Allah u Teâla:

(لَا يُؤْمِنُونَ حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا في اَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْليماً [181]

فَلَا وَرَبِّكَ) Ayet-i kerimesiyle îmân teslime mütevakkıf olub teslîm bulunmadıkça îmân-ı sahih olmayacağının âzâde-i irtiyâb bulunduğu beyân buyurulmuşdur.

XI. Tevekkül — her bir umûrunda Cenâb-ı Hidaye i‘timâd ve onu vekîl ittihâz etmekdir.

Tevekkülün ibtidâsı ve sevk ve i‘timâd, sonrası tefviz ve infâd, daha sonrası teslîm ve rızâdır.

Tevekkül, terk-i kesb ve tedbîr değildir. Öyle kesb ve tedbir-i terkle tevekkül, kendiyi isti‘mâlden müberrâ paçavra gibi etmek demek olduğundan şeriat-ı ahmediyye caiz görmez. Def‘-i mazârr içün esbâba teşebbüt ve tehlikeden ictinâb ve hukuku muhâfaza dahi tevekküle mani‘ değildir. Tevekkül, esbâb-ı lâzime-yi meşruaya teşebbüs ve sa’y ve himmetle beraber olur.

XII. Rızâ — cereyân eden ahkâm-ı kazâya kalbin ihâle-i nazar-i hoşnudiyyesinden ibâret bir hasletdir. Kazâya rızâ lâzımdır. Zirâ rızâullahda bulunmak vâcib ve hilâfında bulunmak saht-ı ilâhiyeyi mûceb ve fazl ve keremden mahrumiyyeti müstevcibdir.

Sû-be-sû sevk eyleyen şeyi sâik-i takdirdir

Kimsenin destinde yok râgıb zimâm ihtiyâr

Beyti kazâya rızanın lâ-büdd ve lâzım olduğunu ne güzel beyân etmişdir. Hîn-i iktizâda vücûdundan kan aldırmak ve yarayı yardırmak gibi olan rızâ-yı kerihi dahi rızâ ise de asıl rızâ rızâ-yı hoşnudiyedir.

Hata ve maâsiden, kazâ ve mehâlikden firâr, rızaya münâfi olmaz belki rızâ: firâr kendisinden lâ-büdd olan şeylerden kaçmakdır.

---

[181] “Hayır, rabbine andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar.”, Nisâ Sûresi, 65.

XIII. Islah-ı zât-ü'l-beyn — beyne'n-nâs vukua gelen husûsât ve münâzaâtın hüsn-ü sûretle bertaraf edilmesi içün tevessüt etmek meziyetidir. Buna hayır-hâhlık dahi tesmiye olunur. Ahlâk-ı hasenenin mirât-ı hükmünde bir haslet-i cemiledir.

Ekseriyâ içi dışı bir sâhib-i fazîlet zâtlarda olur. Bu zâtlar daima niyat-ı hayriyede bulunub cemiyyet-i beşeriyyenin iyiliğine ve ifrâdın hayr ve menâfi'ine hidmet ederler. Bozuşmuşları barıştırırlar, sert yürekleri yumuşadırlar.

XIV. İbâdet — Cenâb-ı Hakkın vahdâniyyet ve kibriyâsını tasdik ve itaatle emrine kulluk etmekdir. (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ[182] nass-ı celîlinden müstefâd olduğu üzere bu beden-i hâk-dânide iktisâb kemâl-i zât-ı ecel ve i'lâsına ibâdet içün halk ve îcâd buyurulmuşdur. İnsanın sâha-i peymây-i vücûd olmasından maksad-ı aslı: Halıkını bilmek ve tav'an ibâdet edüb rızâsında bulunmakdır.

İnsan vazife-i mukaddese-i asliyyesi olan ibâdeti kendi nefsiçün bâis selâmet ve saadet bilüb Hâlık Teâla ve tekaddes hazretlerini ibâdet ve ibâddan müstağni i'tikâd etmek lâzımdır. Çünkü Cenâb-ı vâcibü'l-vücûb Teâla ve tekaddes hazretlerine edilen kulluk insanlar arasında küçüklerin büyüklere etdiği kulluklara kıyâs kabul etmez. İnsanların büyükleri küçüklerine ve küçükleri büyüklerine her zaman muhtacdır. Cenâb-ı Hak ise böyle ihtiyâcdan külliyen müstağnidir.

Bunun içündür ki âbidin kendi ibadetine güvenerek benim Cenâb-ı Hakka hizmetim sebkat etdi demesi hata-yı azîm ad olunur ve evvel âbidin bu gurur ile düçâr-ı mesâib olmasından son derece korkulur. Ulemâ-i kirâm hazerât-ı ibâdeti dört kısma taksîm ederek birinci kısmı: "cennet ve hûr ve gılmân arzusuyla" ikinci kısım: "ukûbât korkusuyla" üçüncü kısım: "istihyâ'-i min Allah" dördüncü kısım: "muhabbet li vechillah ve tâliben li-merzâti'llah" dır deyub birincisine: tâcirân, ikincisine: çâkirân, üçüncüsüne: sâdikân, dördüncüsüne: âşikân, ta'bîr eylediler. Erkân-ı ibâdet ve tekâlif-i ilâhiyeye kitâblarımızda mestûr olub şerâit ve âdâbı üzere icrâya cümleten borçluyuz: bunlardan enbiyâ' evliyaya varıncaya kadar hiçbir bâliğ ve sâhib-i akıl mâ'füvv değildir.

[182] "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.", Zâriyât Suresi, 56.

Bu teklif bize hayat, akıl, irâde verub nefsimizi bildiren ve muhtâc olduğumuz her şeyi ihsân eden Halık Teâla ve tekaddes hazretlerinindir. Başkasının değil!!! O bizi ihtiyâc üzerine halk etmedi. Ancak Kemâl-i lutuf ve kereminden halk ve îcâd buyurdu. Böyle bir Hâlık-ı zü'l-celâlin kudretimiz haricinde olmayan ve fâidesi yine bizim terakkiyyât-ı maneviyyemize vesile olan şu birkaç teklifini icrâda tekâsül eder isen buradan varacağımız âhiretde Cenâb-ı Hak bize: "Ey kulum ben dünyada seninle beraber idim sen kiminle beraber idin" yani sana hayatında takdir etdiğim akıl, ilim, rızık ve emsâli ni'metleri bilâ-te'hîr ihsân eylemiş idim. Hamd ve ubûdiyyet bana lâyık iken sen beni unudub kimlere ubûdiyyet ve arz-ı hâcet etdin diyecek olursa o huzurda hâsıl olan âteş-i âr ve hayâ acaba insanı cayır cayır yakmaz mı? İyi bilmeliyiz ki o âteş-i âr ve hayâya nisbetle nâr-ı cehennem gülzâr-ı naimdir. İbâdât ve taât umûr-u dünyaya mani' değildir. Bilakis suret-i meşruada kesble iştiğâl ve tesviye-i umûr dahi başkaca ibâdetdir.

İkinci Kısım

Birinci Fasıl

Mesâvî-i Ahlâka Hâdim Olan Evsâf-ı Zemîme

I. Cehâlet — ilmin zıddı, insâniyetin düşmanı, evsâf-ı zemîmenin medhalidir. Mahrum-u ilim ve irfân olan insan bi't-tabi' cehlin pençe-i iztırâbında zebûn olduğu cihetle ef'âl-i reddieden nefsini muhâfazaya kâdir olamaz.

Mevâhîb-i ilâhiyenin en hayırlısı akıl ve ilim olduğu gibi mesâib-i kevniyyenin en şerlisi dahi hamk ve cehldir.

(فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ[183]) ayet-i kerimesiyle câhillerden olmamaklığımız: (وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ[184]) ayet-i kerimesiyle de câhillerden yüz çevirmekliğimiz emir buyurulmuş ve (لا فقر اشد من الجهل) hadis-i şerifiyle mübhel-i kadr-ı fakr ve zarûret olmadığı beyân buyurulmuşdur.

Hazreti Ali kerâmullahi veçhe:

(ان الافاضل بين الناس قد حسدوا والجاهلون لاهل العلم اعداء) yani erbâb-ı fazl-ı kemâl câhilden ne kadar müteezzî olursa câhil dahi akıl ve irfân ashâbından o nisbetde müteessir olur buyurmuşlardır. Hûkemâ-yı Arabdan bir zât cehâletin mevt-i hâilden ibâret olduğunu (الجاهل ميت الاحياء) hikmetiyle ta'rif eylemişdir.

El-hâsıl cehl, rezâil ve fazâyıhin menşei ve umum kabâyihin menba'i ve müddenî ad olunur.

II. Hamâkat — akıl ve irfânın noksanından ibâret bir maraz-ı dimağıdır. Hamâkat belâhet manasını şâmil olduğu cihetle bazı hûkemâ hamkânın cehl-i

[183] "O halde sakın cahillerden olma!", En'âm Sûresi, 35.

[184] "…Cahillere aldırma!", Arâf Sûresi, 199.

mürekkeb ashâbından olduklarını iddia etmişlerdir. Bununla beraber hamâkatde cehâletin şart olmadığını da beyân etmişlerdir bu iki sıfat-ı zemîme esâsen birbirinin mütmemi olduğu kâbil-i inkâr değildir. Vâkıâ her bir ahmâğın câhil olması lâzım gelmez, lakin belâhetle muttasıf olan bir ahmâk mümkün mertebe vâkıf-ı ilim olsa bile yine cehl-i mürekkeb zümresinden tefrik olunamaz. Zîrâ akıl ve ilim meziyetleriyle cehâlet ve hamâkat bir vücûdda hüküm-fermâ olamaz. Hamkâ ile ülfet, şirket, refâkat bâ‘is-i kasvet ve mazarrat ve meşakkatdir. Âkil olan bunları yine kendi gibi bir âkil ile icrâ eder.

Mekârim-i ahlâk erbâbı nezdinde hamâkat cehâletden ziyâde mûceb-i tefritdir. Cehlin izâlesi ilme muhtâc olduğu gibi hamâkatin def‘i de akıl ve fikre mütevekkıfdir.

III. Atâlet — mûceb-i nedâmet, muharrib-i ma‘mûriyyet, bâdî-i sef’âletdir. Her dürlü saadet-i beşeriyenin mahvına delâlet eden atâlet insanın mesûdiyet-i umûmiyesini sektedâr eden bir âfetdir.

(وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى[185]) ayet-i kerimesi bizi atâlet ve batâetden men‘ eder. Hazreti Ömer’ül-Farûk radiyallahu teâla anh hazretleri:

“Sizden biriniz taleb-i rızkdan izhâr-ı kesel ile hânesinde oturub Ya Rabbi beni merzûk eyle deyu dua etmesun! Bilirsiniz ki Allahu Teâla semâdan altun gümüş yağdırmaz” buyurdukları gibi bir defa da:

“Ben bir adamı görürüm ve sûret-i zâhirde tavır ve tarzını beğenirim sonra o adamın bir sanat ve marifeti var mıdır deyu sûel etdiğimde yokdur derlerse gözümden düşer” buyurmuşlardır.

Batâetden tevellüd eden atâleti nefsine ihtiyâr edenler maddî ve manevî saadet-i insâniyyeden bî-behre kalırlar.

IV. Rehâvet — gevşeklik ve gayretsizlik ve ten-perverlikden mütevellid bir marazdır sa’y ve ümîdin en büyük düşmanı rehâvetdir. Çünkü hissiyyât-ı gayret

[185] “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”, Necm Sûresi, 39.

perver-âneyi mahv ve berbât eden birtakım me'yûs-âne fikirler rehâvetden tevellüd eder.

Hazreti Lokman:

"Rehâvet a'sâb-ı muvaffakiyyetin kuvvetini kesen bir marazdır saadet-i insâniyeden mahrumiyetle me'yûs olmak rehâvetin te'sirâtındandır" buyuruyor.

İbn-i Sinâ hazretleri oğluna yazdığı bir nasihatnâmede:

"Sa'y uğrunda olmak mevt-i müsemmâ, rehâvetle cân vermek ecel-i kazâdır. Rehâvet hayat içinde sefîl-âne memâtdan ibâretdir. Mevtâ ise erbâb-ı hayat meyânında değil toprak altında yakışır!" demişdir.

Rehâvet ekseriyâ betâleti, betâlet de sef'âleti tevlîd eder. İnsanı arzularından kat'-ı ümide düşürür.

V. Adâvet — nefsin infiâlâtından husûle gelen bir husûmetdir. Adâvet hissiyyât-ı ahlâkiyenin esâsı olduğundan ümmü'l-fesâd itlâkına şâyân bir sıfat-ı zemîmedir. Zîrâ her dürlü mesâvî-i ahlâkın menba'-i zuhûru fikr-i adâvetden tevellüd eder.

VI. Enâniyet — kibir ve azâmetden tevellüd eden câhil-âne bir hareketdir. Enâniyet sıfat-ı zemîmesiyle muttasıf olanlar her nerede olursa olsun düçâr-ı hakâret olurlar! Hazreti Fahr-i Risâlet Efendimiz "İbâdetin efzali tevâzuudur" hadis-i ulviyyesiyle kibir ve enâniyetin ne kadar çirkin bir zillet olduğunu îmâ buyurmuşlardır.

Benlik denilen fikr-i istikbâr ile isbât-ı fazîlet edilemez.

Mekârim-i ahlâkı istihsâl edenler tevâzuun da mertebe-i gâyesini ihrâza çalışırlar. İnsan kendini beğenmemeli, âleme beğendirmeğe çalışmalıdır. Bu da mesâvî-i ahlâkdan ictinâb ile mümkün olabilir.

VII. İsâet — ebnâ-yı cinsine kemlik ve kötülük etmek ve şerrü'n-nâs olmakdır. Hâlbuki insan iyiliğe delâlet eylemekle muvazzafdır! (**الجزاء من جنس العمل**)

fehvasınca az çok yapılan kötülüklerin dönüb dolaşub yine fâiline yöneldiği öteden beri tecrübe olunmuş hakîkâtlerdendir.

Hatta Hazreti Mevlânâ Mesnevi-i Şerifinde:

این جهان کوهست و فعل ما ندا

باز ایداز ندای ما صدا

buyurdular.

Bu hikmet-i ahlâkiyyenin mazmunu sâmia-i dikkate alınırsa insanın fiiline mukâbil bir cezânın zuhûr edeceği yani ilmine göre mücâzât ve mükâfât göreceği aks-i endâz hakikâtdir.

VIII. Sefâhet — israf ile tev'em olan bu hâlet, vâsıta-i mazarrat, mâni-i saadet, bâdî-i sef'âletdir.

Akılsızca işler tutmak ve hazz-ı nefsiçün lüzumsuz yere malını canını telef etmek mûceb-i nedâmetdir.

Hûkemâ-yı ahlâkiyyûn sefâhetin sû-i te'sirâtı hakkında pek uzun makâleler serd etmişlerdir. Hekîm-i İbn-i Sînâ:

"Sefâhet deryasına düşenlerin hayatı tehlikelidir. Sâhil-i selâmete çıkmak müyesser olsa bile üryân ve sefîl kalan o vücûd-u sefihden insâniyet nâmına bir meziyet ümîd olunamaz!" buyurmuşdur.

İnsan bulunduğu daire-i maîşetin hududunu tecâvüz ederse ihtiyâcını sû-i isti'mâl etmiş olur. Bunun içün [muhtâc olmadığı şeyi alan bi'l-âhire muhtâc olduğu şeyi satar] demişlerdir.

IX. Hisset — sehânın zıddı ve nefsin asîrü'l-devâ bir hastalığıdır. Hazreti Muhyiddin-i Arâbi: "Hassîs, nefsin hizmetkârı, vârisinin hazine-dârıdır" cümlesiyle hissetin mana-yı hakîkisini îzâh buyurmuşlardır. İsrâf haram olduğu gibi hisset de haramdır!

ayet-i (وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذينَ يَبْخَلُونَ بِمَا اٰتيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه هُوَ خَيْرا لَهُمْ ۖ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ ۖ [186])

kerimesinin mana-yı münîfi buhl ve hissetin en eşnâ‘ zümâyimden olduğuna delil-i kavîdir. Hasîsin dostu ve halk nazarında şeref ve haysiyeti olmaz. Lütfu görülmez taamı yenmez. Hasîs nasihât almaz, zevki bilmez rahatını aramaz ancak para birikdirmesini bilir! Zevk ve rahatı odur.

Hûkemâdan bazıları buhîli ipek böceğine teşbih etmişlerdir. Bu böcek gâyet kısa olan müddet-i hayatında nefsini muhâfaza içün uğraşarak bir koza yapub onun içinde olur da o koza ile başkaları mütemetti‘ olur.

X. Nemîmet — fısk ve fesâd-ı ahlâkdan mütevellid bir zemîmedir. Fikr-i müfsidetle pürûrda olan nemîmet erbâbı, aleyhinde söz söylediği şahsın mahâsininden bahs etmeyub zemîn-i ifâdesini daimâ müsâvî-i beşeriyyeye ibtinâ’ eylemesi tabîîdir ki bu hâl dahi vicdânın seyyiâtından tevellüd eder. Vicdânı pâk olan insan bu gibi tezvîrât-ı lisâniyeye tenezzül etmez çünkü bu melekede bulunan erbâb-ı nifâk yalnız halk-i nazarda değil, Cenâb-ı Hak nezdinde bile menfûr olduğunu düşünür. Sineğin âza-yı marîzadan sahîhini bırakub yaralı olan mahallerine konduğu ve koğdukca yine geldiği gibi sakamet-i nefs ve liâmet-i tab‘a mübtelâ olan nemmamlar dahi insanın iyiliklerini bırakub kötülüklerini tahkîk ve ifşâ ve herkesi iz‘ac ederler. Nemmâmlıkla şöhret-gîr olan adamlarla ülfetden ihtirâz lâzımdır. Zîrâ onlar halkı sana gamz etdikleri gibi seni de başkalarına gamz ve siâyet ve ara yere ilka-yı bürûdet ve belki husûmet edebilirler. Hayırlısı öylelerle görüşmemekdir.

XI. Hakaret — herkesi tahkîr etmek âleme nazar-ı hakaretle bakmak denâetidir. Bu seyyienin esâsı kibir ve nahvetden ibâret olduğu cihetle halkı daimâ tahkîr ve tezyîf eden bir sâhibi gurur âlem-i insâniyetde kendi harekâtından başka takdîr edilecek bir meziyet tasavvur edemez.

Vaktiyle pejmürde-hâl bir hekîme azametli bir zengin “Benim şânıma servet-i sâmânıma münâsib güzel bir kasîde yazarsan sana şu kadar atiyye veririm!” hitâbıyla hekîmin fazl ve kemâlini tahkîre kıyâm eder. Hekîm dahi kemâl tevazuuyla

[186] “Allah’ın lutfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür.”, Âli İmrân Suresi, 180.

“lütfunuza teşekkür ederim azizim! Lakin sizin hâlinize münâsib yazılacak kaside sizi memnun edemez. Bilakis sizin hakkınızda benim sükûtum daha fâidelidir.” cevabını verir. Bu cevâb kibirli zenginin zevkine gitmediği cihetle “Acâib! Ben o kadar ahlâksız mıyım? Öyle ise sû-î hâlime dair bir şey yazınız!” itâbıyla mukâbele eder. Hekîm ise edib-âne bir tebessümle “Azizim! Ben âlemin seyyiât-ı delâli değilim! Siz kendi sû-î hâlinizi bildiğiniz halde benim sözümle ıslâh-ı nefs etmek içün bana ceza-yi nakdî makamında atiyye vermeğe hâcet yokdur. Nazar-ı hakâretinizi tevazua tebdîl ederseniz kendi nefsinize büyük bir atiyye vermiş olursunuz” nasihâtiyle mağrur zengine bir ders-i irfân vererek mahcûb etmişdir.

Âlemi tahkîr eden kendini hakîr eder. Çünkü bu âlemde muâmeleye göre mukâbele olunmak kanûn-u hikmet iktizâsındandır.

XII. Gıybet — bir kimsenin gayb ve kusurunu arkasından zikr eylemekdir ki kailine haram olduğu gibi istimâ‘ edene dahi günah ve haramdır. Binaen aleyh gıybet eden kimseyi bir zarar-ı havfi yoğise alenen men‘, var ise kalben nehy edub oradan savuşmalıdır. Kibâr-ı müteverriin‘den biri: “Eğer ben gıybet mûrad etsem pederimle vâlidemi ederim zîrâ gıybet ile hasenâtım gıybet etdiğim kimseye gider. Vâlidiyyetim ise bu hasenâta sâirlerinden ehakkdır” dedi.

Hasan Basri hazretlerine filan adam seni gıybet etdi dediklerinde evvel adama bir tabak hurma gönderdi gıybet eden adama hayret gelub hemân huzur-u Hasan Basriye rû-mâl ve (ben sizi gıybet etmişken bana hediye irsâlinize bâis nedir) deyu dehen-saz sual oldukda (Ya sen bana hasenâtını ihdâ etmedin mi ben de ona mükâfaten sana hurma gönderdim) buyurur. Ve yüzsüz ol adamın sebeb-i nedâmet ve istiğfârı olur.

XIII. Hased; âhire ihsân-ı ilâhi olan ni‘metlerden bî-huzur ve müteellim olub zevâlini istemek ve mesûdların ni‘met-i refâhına şiddetle izhâr-ı garaz eylemekden ibâret bir sû-î niyetdir. Hased, ahlâk-ı zemîmenin en mazarıdır.

İmam Gazzâli hazretleri: Hasedin esbâbını “Adâvet, ta’ziz, tekebbür, havf-ı fevt-i maksad, hubb-u riyâset, hubs-i nefs” nâmlarıyla altıya hasr edub en eşnaî (hubs-i nefs) dir buyururlar.

Hubs-i nefs sâhibi hiçbir münâsebet ve alış verişi olmayan kimselere varıncaya kadar ni‘metlerinin zevâleti kemâl hırsla ister, ekser erâzil ve esâfilin iâlî

ifâzla olan hasedleri bu nevidendir. Hasedin en eşna‘ zemâyimden olmasının sırr u hikmeti fiilullaha itirâz olduğundan içündür. Fi’l-hakika hâsidin hasedi (Ya Rabbi sen bu nimetleri verecek adamı bilmiyorsun bana vermeli idin ben ondan ehilim) demeğe varır binaen aleyh gayret-i ilâhiye zuhûr edub mahsûd-u müstağrak nimet-i ferâvân ve hâsid bilakis (**الحسود لا يسود**) mazmûnunca havâr-i garîk deryâ-yı hizlân olur. İsâbetinden ihtirâz olunan (nazar) dahi hâsidin kemâl-i hırs ve kasdla mahsûda bakmasından başka bir şey değildir. Bunun içün (**وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ**[187]) âyet-i celîlesinin mana-yı ulviyyesine göre hâsidin şerrinden daimâ istiâze etmek ayn-ı farzdır.

Gıbta; âhire ihsân olan nimetlerin zevâlini temennî etmeyerek kendisinin dahi o gibi bir hâl ve mala nailiyyetini arzudan ibâretdir. Bu da bizlere göre umûr-u dünyeviyyede be’s olmayub umûr-u uhreviyyede vâcibdir. Fakat hased ile gıbta beynini fark ve temyîz, kibir ile vakâr beynini fark ve temyîz kadar gücdür.

XIV. Kizb — hilâf-ı sıdk ve vâkıa gayrı muvaffak söz söylemekdir ki pek fenâ bir sıfatdır. Kizb gerek yeminde ve gerek husûsât-ı sâirede en büyük kabâyih ve fevâhişden ad olunur. Cenâb-ı Hak kelâm-ı kadîminde: “Kizbi ancak îmânı olmayanlar mürtekib olur.” buyuruyor bir hadîs-i şerîfde dahi: “Din karındaşına ne büyük hıyânetdir ki sen ona bir şey haber verdiğin halde o seni sâdık bilerek tasdik etsun da sen onda kâzib olasın” buyurulmuşdur.

Kezzâbın mevkii ne kadar âlî olursa olsun kizb onun kavl ve fiilini halk nazarında mehcûr-u itibâr eder.

Sıddıkla ma‘rûf olunan yalanı ise doğru yerine geçer.

Yalancılığı iş güç eden kimse bir ıztırâbda görüldüğü zaman teessüf edilmeyub hâliyle bırakılmalıdır. Zîrâ terkîb-i tabiati fâsid olanlar o hâlde yaraşırlar. (**وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُۚ** [188])

Kizb haddi zâtında merdûd ve makdûh olub fakat bir mazlûmun zulümden kurtulması veya bir maksûd-u harbîyi itmâm veya ıslâh zât-ü’l-beyn veyâhud bir mihnet-zedenin kalbini istimâle gibi şeylerde sıdkla tevassul mümkün olamadığı

[187] “Bir de kıskandığı vakit kıskanç kişinin şerrinden!", Felâk Sûresi, 5.

[188] “Eğer yalancı ise, yalanı kendi aleyhinedir.”, Mü’min Suresi, 28.

halde mübâh olur. Hatta Fahr-i Âlem Efendimizin (iki kişi beynini ıslâh eden adam yalancı değildir) hadîs-i şerîfleri bu kavli te'yîd eder.

XV. Ucb — kendiyi beğenub ta'zim etmek demekdir. Kibir ile hamkdan tevellüd eder. Ucb tevfîk-i rabbani ve te'yîd-i subhâniye birinci hicâbdır. Binaen aleyh erbâb-ı ekseriyâ mahzûl ve makhûr olur. Ucb ile kibir bir gibi görünürse de beynlerinde fark vardır. Bi'l-farz bir adam dünyada yalnız başına bulunsa kendiyi beğenmesi tasavvur olunabilir. Lakin kibr etmesi tasavvur olunamaz.

Ucb ve kibir ibtidâ-i şeytandan zuhûra geldi ve bu sebeble dergâh-ı Hakdan matrûd ve Hazreti Âdem tevâzuu ve istiğfârı sebebiyle makbûl ve mesûd oldu.

XVI. Riyâ — insanların izhâr ve irâe kasd etdikleri umûr-u uhreviyyede ma'rûf olmuşdur. Bu halde ihlâsın zıddı demek olur.

Mesela zâhid ve riyâzetkâr desinler diye sararmış vücuduna yamalı hırka giymek ve âlim ve fâzıl dedirtmek içün vaaz ve nasihât ve irşâda kalkışmak. Ve müttakî zannettirmek içün görünecek yerde nevâfil kılmak hep riyâdır riyâ gayet mezmûm bir sıfat olduğundan hadîs-i şerîfde riyâ, (şirk-i esgâr) ile ta'bir buyurulmuşdur.

XVII. İsyân — ef'âl-i kabîhanın eşnaî fısk ve fesâdın menbaı'dır. Bu ef'âl-i kabîhayı irtikâb eden bâgîler hiçbir vakit felâh bulamazlar ve muhâlif-i şer-i şerîf ve kanûn gitdikleri yol pek batak ve nihâyeti kendilerinin siyâset-gâhı olduğundan ondan ileri geçemezler.

Bu âlemde her hatâ sâhibi kendisine bir acıyıcı bulabilir lakin bâgî ve âsîler bulamazlar. Ve vücûd-u habâsâtlarının kalkmasını ana ve babasına varıncaya kadar herkes arzu eder.

Bagî ve isyân öyle bir seyf ve sinândır ki üzerine bulaşan dem-i mazlûmun âkıbet sâhibi kanıyla yıkanır.

İkinci Fasıl

Mekârim ve Fezâil-i Hıfz ve İktisâb ve Rezâilden İctinâb

Kanûn-u ahlâkda fasl-ı mühim teşkil eden mekârim ve fezâil ya fıtrî veya kesbî olur. Gerek fıtrî gerekse kesbî herhangi sûretde olursa olsun hâiz fazîlet olanlar fezâilini muhâfazaya çalışmalıdırlar.

Tabiat-ı beşeriyyede bir nizâm-ı umûmî şekline giren taharrî-i saadet kâidesi düstûr-u ahlâkın bir mevzuu itibariyle nazar-ı dikkate alınırsa -zevkiyât-ı nefsâniyye gibi menâfi‘-i zâtiyeden vâreste olmak şartıyla- saadetin fazîletle tev’em ve fakat fazîletin saadetden mukaddem olduğu sarâhaten müşâhade olunur.

Şu kadar var ki saadet, fazîlet-i insaniyenin kuvvetü’z-zahiri olduğu münâsebetle fazîleti daimâ saadet takib eder. Bu iki nâzenin, ruhla cesed gibi tefrîk kabul etmez bir refîk-i şefîkdir.

Bu cihetle fezâili muhâfaza rezâilden mücânebet ile düstûr-u ahlâka tevfîk-i hareket etmek insaniyet nâmına vecibe-i zimmet, kanûn-u insaniyetde münderic olan hukuk-u umûmiyeyi pây-i mâl ve bütün rezâili ihtiyâr etmekde en büyük denâetdir.

Şerâit-i Muhâfaza-i Fezâil

Esbâb-ı muhâfaza dört nev‘idir:

I. Erbâb-ı fezâil ile musâhabet ve mücâmelet, eşrâr ve muhâzileden mücânebet, melâhîye düşkünlükden ve mizâc ve mücâdeleye nefsi alabildiğine koyuvermekden hazr eylemekdir. Gerek telâkki-i fezâil gerek telâkki-i rezâil husûsunda musâhabet ve mücâdelenin derece-i te’sîri umûm nazarında müsellemdir. Bunun içün erbâb-ı hikmet bâb-ı musâhabetden bir mîzan-ı adl vazı‘ ederek demişlerdir ki: (her adama sıddîk olmak lâyık olmadığı gibi her adam dahi sadâkâte muvafık olamaz.) Musâhabet ve musâdakât üç fırka ile münâsib olur.

Evvelen: Erbâb-ı ilim ve amel ile ki onların musâhabeti sermâye-i saadet-i dünya ve ukbâdır.

Sâniyen: Mekârim-i ahlâk sâhibi umûr-dîde zarfan ile ki onlar dostlarının hatasını dâima iğmâz ile setr edub mea’l-edeb nasîhat husûsunda lazım gelen sa‘yi ve îcâbında muâveneti diriğ etmezler.

Sâlisen: Garaz-ı tama‘dan ârî ehl-i himmet kimselerle ki onlar dahi esâs muhabbeti kavâid-i sıdk ve ihlâs üzerine te’sîs ederler.

Üç fırka ile dahi musâhabetden ihtirâz lazımdır.

Birincisi: Erbâb-ı fısk ve fücur ki himmetleri müştehiyyât-ı nefsâniyyeye maksûr olur.

İkincisi: Ehl-i kizb ve hıyânet ki musâhibleri behme-hâl bir bela ve zarar ve ziyana uğrar.

Üçüncüsü: Ashâb-ı hamk ve belâhetdir ki ne celb-i menfaatde kavllerine i‘timâd ve ne def‘-i mazarratda fiillerine i‘timâd olunur bunların ekseriyâ ayn-ı hayr tasavvur etdikleri mahz-ı şer ve müfîd i‘tikâd eyledikleri mazr ve vacibu’l-hazer çıkar.

Bir sâlih zât ile mücâselet bir bâyi‘-i misk ile muâşerete benzer. Itırdan hisse-mend olamaz isen kokusundan müstefîd olursun bed-hu ve fenâ adamla müsâhabet ise bir demirci ile muhâlatat ve müâneset gibidir. Şerâresinden mutazarrır olmaz isen duhânından müteezzî olursun. Meal-i şeref-vârid olan ehadîs-i şerîfedendir.

من عاشر الشرفا شرف قدره ومعاشر السفهاء غير مشرف

فانظر الى الجلد الحقير مقبلا بالنظرلما جهار جار المصحف

Eâlî ve şerifâya karîn olanlar kadr-i âlâ eder süfehâ ile hem-demler bi’l-akis hârî ve zelil kalırlar. Celd-i hakîre bak ki Mushaf-ı Şerife mücâveret sayesinde şeref-yâb tebcil ve takbîl olmuşdur.

II. İlmin celâlet-i kadr ve ulv-i menzileti ve devâm ve bekâsıyla safvet ve nekâbetini ve dünyanın bi’l-akis hakâretini ve zevâl ve küdûretini tezekkür ederek insan-ı nefs vezâif-i ilmiyye ve fikriyye ile irza’ eylemekdir. Çünkü dünya - dâr-ı fenâ ve zevâl ve her bir zî-rûhun ondan irtihâl ve intikâli muktezâ-yı hüküm lâ-yezâldir.

Cenâb-ı Hak kullarını burada imtihân eder. Onunçün burada hasen ve kabih hayır ve şerr ve nef‘ ve zarar ve alâ hâze’l-kıyâs her şey mevcûd ve rızâ-yı Hak ne tarafda olduğu benî kitâb ve ahbâri delâletiyle ma‘lûmdur. Dileyen haseniyyât ve umûr-u ilâhiye imtisâl ve nefsini ıslâh tarafına giderek nâil-i mükâfât olur. Dileyen kabihiyyât tarafına iltizâm ederek cezâ-yı sezâsını bulur.

III. Ayıbı ihtâr edub bildirecek sâdık dostlar tedârik ve ihtiyâr etmekdir. Çünkü insan kendi ayıb ve noksanını göremez görüb ihtâr edecek hayır-hâh dostlarla ülfet ve ünsiyet etmelidir ki onların ihtârıyla ayıbına matla‘ olub bir daha öyle ahvâl-i nâ-marzîyede bulunmamağa sa‘y ile fezâilini muhâfaza edebilsin. Erbâb-ı ilim ve ahlâk kavlince dost iki nev‘idir bir takımı sadâkât-ı kâmile ile bî şâibe-i garaz ve ivâz-ı dostluk tutar. Diğerleri ya celb-i mefaat veya selb-i def‘-i mazarrat içün bu tarikî ihtiyâr eder.

Bunun içün dost ittihâz edilecek kimsenin yanında tecrübeten bazı ufak tefek kabâyih irtikâb edilmeli eğer ihtârda kusûru tebyîn ederse öyle dosdan uzak dolaşmalı ve eğer taksîrinden değil de aşırı sevdiğinden ses çıkarmadığı tahakkuk ederse serzeniş ve itâb ederek şebih-i nifâk olan öyle halden geçmeyecek olursa çâr-nâ-çâr kendiyle görüşülemeyeceği beyân olunmalıdır.

Hazreti Ömer el-Fârûk radiyallahu anh: Ma‘lûm olan celâlet-i kadrleriyle beraber aşere-i mübeşşereden oldukları halde “Bana ayıbı ihtâr edeni yaradan yârlığasın” buyurdular.

IV. Tezkiye-i nefse muktedir olmakdır. Eğer nefisde fütur görülüb serkeşlik hiss edilecek olursa o sûretde nazar etmek, ahd eylemek, riyâzât ile nefsi yola getirmeğe çalışmalıdır.

Nefsin Kur’an-ı Kerîmde beyân buyurulan derecâtından en dûz derecesi (emmâre) dir ki: dâima harîs esâet ve şehvet. Ve onun mâ-fevkinde olan (levvâme) dir ki: bazı hatada bulunursa da der-akab nefs-i levvâme ile eser-i nemâ-yı nedâmet ve daha âlî olan (mütmeinne) de her güne tahrikât-ı şeheviyye ve şeytâniyyeden kenâr-gîr selâmet olur. Ne bahtiyâr ol kimse ki nefs nefîs-i mütmeinne ve râziyye ve merziyye derecelerine vâsıl ve âlem-i âhiretde inde temamü’l-hisâb veya âlem-i dünyada inde’l-mevt [Ey nefs ya benim sâlih kullarım zümresine lâhik ve onlarla beraber cennete dâhil ol] fermânına nâil ola. Nefs-i emmâreyi ıslâh onun o emrini redd ve kuvvetini kesrle olur nitekim akrebin kuyruğu koparıldığı halde hiçbir zararı olmaz hem kendisi katlden kurtulur hem de karîni selâmet bulur.

HÜLÂSA

Mekârim-i ahlâkın şâmil olduğu secâyâ-yı mümtâzenin her biri birer hiss-i ulviyye mebde i‘tibâr ad olunmuşdur.

Rûhun hissiyât-ı maneviyyesini lezzet-yâb eden a‘mâl bir emniyyet-i vicdâniyeden lâ-büddür ki o da şeriat-i Ahmediyyenin, diyânet-i İslâmiyyenin ahkâm-ı celîlesine riâyetle husûl-pezîr olabilir!

İnsanın mâddeten, ma‘nen arz-ı ihtiyâc eylediği emniyyet-i selîmeye muvaffak olması ne mukaddes bir nimet-i vicdâniyyedir?

Fezâil-i insaniyeye delâlet eden vezâif, mücerred-i ihtisâsât-ı dîniyyeye tevfîk-i hareketle îfâ olunur. Çünkü vezâif-i dîniyye her bir maksadın mebdeî her bir umûrun miâdıdır.

—Son—

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İslâm ahlâk düşüncesi İslâm dinî ahlâk öğretisi temeli üzerine kurulmuştur. Tercüme faaliyetlerinin de katkısıyla ahlâk problemlerini din ve akıl mikyası ile ele alan ilmî bir disiplin halini almıştır. Yıllar içerisinde gelenekçi, tasavvufî, felsefî ahlâk teorileri oluşmuştur.

İslâm dünyasında yetişen ilk filozof olarak kabul edilen Kindî *Risale fî'l-Hîle li-def'il-Ahzan* risalesinde ahlakî konulara felsefi yaklaşımı tarzı ortaya koymuştur. Eserde genel olarak üzüntü ve sebepleri, mutluluğa götüren yollar, ölüm, kaygı vb. konuları işlenmiştir. İlk sistemli felsefî ahlâk eseri ise İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l Ahlâk*'ıdır. İslâm dünyasında felsefî ahlak düşüncesi geleneği Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Nasîrüddin Tûsî, Kınalızâde Ali Çelebi, Ahmed Hamdi Akseki gibi önemli düşünürlerin katkıları ile oluşan ve yüzyılları içine alan bir yapıya sahiptir.

Ahmed Hamdi Akseki'nin de yaşadığı Osmanlı son dönemi içte ve dışta yaşanan büyük sarsıntılarla devletin yönetim anlayışını etkilediği siyasî, kültürel, fikrî, iktisadî pek çok alanda değişimlerin meydana geldiği kaotik bir süreçtir. Batılılaşmanın tesirleri, Batı'nın 15-16. yüzyıllardaki bunalımlarının ardından kurmaya çalıştığı yeni siyasî, fikrî, içtimaî, kültürel yapısı ve bunun getirileri Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık, Türkçülük gibi fikir akımları oluşmuştur. Bu oluşumlar aslında Osmanlı son dönem düşünce dünyasının canlılığını da gösterir.

Bu dönem, ahlâkın dinîliğinin tartışmaları ile öncesinden ayrılmaktadır. Bu tartışmaların arka planında batılılaşmanın etkileri olduğu söylenebilir. Dönemin bazı düşünürleri Batı'da yayılan materyalizm, pozitivizm, darwinizm gibi akımların tesirinde kalmış, dinî ahlâkın yetersizliğini dile getirmişlerdir. Pozitivizmi benimseyen Baha Tevfik, ahlâkı adet halini alan davranışlar olarak görmekte, ahlakın din ve inançla değil, alışmakla ilgili olduğunu[189] ileri sürmekteydi.

---

[189] Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfik", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452.

Bu dönem, ahlâkın dinîliğinin tartışmaları ile öncesinden ayrılmaktadır. Bu tartışmaların çıkış noktası olarak da Batılılaşmanın etkileri gösterilebilir. Dönemin bazı düşünürleri Batı'da yayılan materyalizm, pozitivizm, darwinizm gibi akımların tesirinde kalmış, dinî ahlâkın yetersizliğini savunmuştur. Örnek olarak dünya görüşünde pozitivizm, natüralizm ve materyalizmin izlerinin görüldüğü Baha Tevfik, ahlâkı adet halini alan davranışlar olarak görüp din ve inançla değil alışmakla ilgili olduğu[190] görüşüne sahiptir. Bahâ Tevfik'e göre sadece dine dayalı ahlâk değil, eski felsefî teorilere dayanan ahlâk da iflas etmiştir.[191] Yine Abdullah Cevdet, din ile ahlâkın birbirinden bağımsız olduğu fikrini ve vicdan ile aklın önderliğinde bir ahlâk anlayışını savunmuştur.[192]

Bir diğer kısım düşünürler ise gelenekle bağ kurma çabasını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çabanın izleri dönemin eserlerinde açıkça kendini göstermektedir. Dönemin eserlerinden biri ve çalışmamızın ana kaynağı *Mekârim-i Ahlâk*'ın İslâm ahlâk felsefesi geleneğinin temelini teşkil eden dört erdeme geniş yer vermesi esasen pergelin sabit ucunu gelenekte sabit kılma gayretini göstermektedir.

İslâm ahlâk felsefesi geleneğinin temelini oluşturan dört erdem hikmet, iffet, şecaat ve adalettir. Bu erdemlerin alt erdemleri de mevcuttur. Mesela İbn Miskeveyh hikmetin alt erdemlerini zekâ, hatırlatma, akletme, zihin berraklığı, kolay öğrenme[193] olarak zikretmiş, Mehmed Abdulkadir bunları geleneksel kavramlarla cevdet-i zihn, hiss-i tedbir, hafıza, tezekkür[194] şeklinde ifade etmiştir. İffetin alt erdemlerini İbn Miskeveyh; utanma, sükûnet, sabır, cömertlik, hür olmak, kanaat, yumuşak huyluluk, düzenlilik, iyi hal, barışseverlik, ağırbaşlılık, kötülüklerden sakınma[195] olarak, Mehmed Abdulkadir; hayâ, sabır, da'at, nezahet, ta'affüf ve kanaat, vakar, rıfk, hüsn-

[190] Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfik", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 4, İstanbul 1991, s. 452.

[191] Tayfun Amman, "Baha Tevfik", *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları*, İstanbul 2017, s. 179.

[192] Dilek Sekmez, *Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlâk*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli 2018, s. 109.

[193] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 36-37.

[194] M. Abdulkadir, *a.g.e.,* s. 34-38.

[195] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 37-38.

i saht, vera', intizam, sahâ[196] olarak sıralamıştır. İbn Miskeveyh; yiğitliğin alt erdemlerini nefis büyüklüğü, gözüpeklik, büyük himmet sahibi olmak, sebat, yumuşaklık, sükûnet, yüreklilik, sıkıntıya katlanma[197] olarak ifade etmiştir. Mehmed Abdulkadir için şecaatten mütevellid mekârim-i ahlâk ise vakar-ı nefs, ulv-i himmet, sabır ve metanet, hilm, afv, tevazu, şehamet, tahammül, hamiyyet, rikkattir.[198] İbn Miskeveyh'e göre adaletin alt erdemleri dostluk, ülfet, yakınlarla ilişkiyi sürdürmek, ödüllendirme, iyi muamele, bir şeyi güzele yerine getirme, sevgi, dindarlıktır.[199] Mehmed Abdulkadir'e göre ise adaletin alt erdemleri sadakat, ülfet, vefa, şefkat, mükâfât, hüsn-i şirket, hüsni kaza, sıla-i rahim, teveddüd, teslim, tevekkül, rıza, ıslah-ı zât-ü'l-beyn, ibadetdir. İslâm ahlâk felsefesi geleneğinin başat konusu olan erdemler üzerinden yaptığımız bu kısa değerlendirilme dahi geleneğin Osmanlı son döneminde sürdürülmeye çalışıldığını göstermektedir. İbn Miskeveyh bu dört erdemin zıtlarını bilgisizlik, açgözlülük, korkaklık, haksızlık olarak sıralamıştır. Bunları nefsin hastalıkları olarak değerlendirmiş ve tedavi yollarını anlatmıştır.[200] Mehmed Abdulkadir ise "mesâvî-i ahlâka hâdim olan evsâf-ı zemîme" başlığı altında reziletleri saymaktadır. Bunlar; cehalet, hamâkat, atâlet, rehâvet, adâvet, enâniyet, isâet, sefâhet, hisset, nemîmet, hakaret, gıybet hased, kizb, ucb, riya, isyandır.[201]

İslâm ahlâk felsefesi dört erdem, yani faziletler; bunların zıddı ise reziletler üzerine kurulmuş bir ahlak anlayışıdır. Faziletlerle bezenme, reziletlerden kaçınma bu ahlak anlayışının temelini oluştur. İslam ahlak felsefesi bu temel üzerine tarihi süreçte yükselmiş ve gelenek haline gelmiştir. Osmanlı son dönemindeki eserlerde bu gelenekle bağ kurulmuş, incelediğimiz Mekârim-i Ahlâk'ta da görüldüğü üzere bu gelenek sürdürülmeye çalışılmıştır.

---

[196] M. Abdulkadir, *a.g.e.,* s. 57-68.

[197] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 38-39.

[198] M. Abdulkadir, *a.g.e.,* s. 43-54.

[199] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 41-42.

[200] İbn Miskeveyh, *a.g.e.,* s. 34.

[201] M. Abdulkadir, *a.g.e.,* s. 81-91.

KAYNAKÇA

Abdullah Behçet, *Behçetü'l-Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1314.

Abdullah Şevket, *Ahlâk Dini,* Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1328.

Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk,* Matba-i Âmire, İstanbul, 1312.

Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk,* trc: Mevlüt Uyanık- Aygün Akyol, Ankara, 2012.

Ahmed Rıfat, *Bergüzâr-ı Ahlâk,* Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1315.

Ahmed Şem'i, *Hülasatü'l Ahlâk,* Asr Matbaası, İstanbul, 1323.

Ahmed Rıfat, *Tasvir-i Ahlâk,* İstanbul, 1309.

Akçura, Yusuf, *"Üç Tarz-ı Siyaset",* Ankara, 2019.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlâk Dersler Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı,* sad: Ali Arslan Aydın, İstanbul, 1971.

Akyüz, Vecdi, "Aile Siyasetine Dair Risâle", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi,* Cilt:3.

Alexis Bertrand, *Mebâdî-i Felsefe-i İlmiyye ve Felsefe-i Ahlâk,* trc: Salih Zeki, Matba-i Âmire, İstanbul, 1331.

Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk,* Sabah Matbaası, İstanbul, 1330.

Ali Nazima, *Tertib-i Cedid İlaveli Risale-i Ahlâk,* Kasbar Matbaası, İstanbul, 1312.

Amman, Tayfun, "Baha Tevfik", *Son Dönem Osmanlı Mütefekkirleri ve Ahlâk Anlayışları*, İstanbul, 2017.

Aydınlı, Abdullah, "Edebü'd-dünyâ ve'd-din", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 10, İstanbul, 1994, https://islamansiklopedisi.org.tr/edebud-dunya-ved-din

Aytepe, Mahsum, "Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 4, Sayı 1, 2016.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 33.Baskı, İstanbul 2022.

Beydilli, Kemal, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 43, İstanbul, 2013, https://islamansiklopedisi.org.tr/yeni-osmanlilar-cemiyeti

Cemaloğlu, Necati, " Osmanlı Devleti'nde yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt 7, Sayı 14, 2005, https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49973/640671 - article_cite

Çağrıcı, Mustafa, *Gazzali'ye Göre İslam Ahlâkı,* İstanbul, 2013.

Çağrıcı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, 2018.

Dağı, İhsan D. , " Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.

Deniz, Gürbüz, "İbn Sînâ'nın Ahlâk'a Ait Risâlesi", *Diyanet İlmî Dergi,* Cilt 50, Sayı 1.

Erdem, Hüsameddin, "Osmanlı'da Ahlâk ve Bazı Ahlâk Risaleleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sayı 10, Konya, 2000.

Gazzâli, *İhyaû Ulûmi'd- Din*, İstanbul, 1975.

Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak,* İstanbul, 2019.

Görkaş, İrfan, "Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak Dinî Ahlâk", *Geçmişten Geleceğe Ahlâk,* Bartın Üniversitesi Yayınları No 23, İslami İlimler Fakültesi Yayın No 01, Bartın, 2015.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 5, İstanbul, 1992, https://islamansiklopedisi.org.tr/batililasma - 1-giris

Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Cilt 23, İstanbul, 2001, https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti.

Hanioğlu, M. Şükrü, "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 41, İstanbul, 2012, https://islamansiklopedisi.org.tr/turkculuk

Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi,* trc: Salih Tuğ, Cilt 2, İstanbul, 1980.

Hüseyin Remzi, *Ahlâk-ı Hamidî,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1310.

Hüseyin Remzi, *İlm-i Ahlâk,* 1308.

https://iadkatalog.ilke.org.tr/

https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/

http://ktp.isam.org.tr/

İbnülemin Mahmud Kemal, *Ahlâk,* Şumûd Bey- Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1308.

İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk,* trc: Abdülkadir Şener- İsmet Kayaoğlu- Cihat Tunç, İstanbul, 2017.

İbrahim Rıfat, *Esasü'l Ahlâk,* Âlem Matbaası, İstanbul, 1310.

İsmail Müfid İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 19.yy.

İsmail Müfîd İstanbulî, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*, trc: Selime Çınar, İstanbul, 2014.

Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi,* Cilt 4, 2017.

Karpat, Kemal H. , *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik,* trc: Recep Boztemur, İstanbul, 2015.

Kaya Kılıç, Selda, "1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin Hazırlanışı", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.

Kemalpaşazâde Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamide,* Elcevâib Matbaası, İstanbul, 1297.

Kemalpaşazâde Mehmed Said, *Ahlâk-ı Hamîde,* trc: Mehmet Faruk Bayraktar-Gülsüm Pehlivan Ağırakça- Fatih Aydın, Düzce, 2014.

Kemalpaşazâde Mehmed Said, *Fezail-i Ahlâkiyye ve Kemalât-ı İlmiyye Birinci, İkinci ve Üçüncü Kısımlar,* Birinci Kısım: Kantar Biraderler Matbaası, İstanbul, 1299; İkinci Kısım: Mihrân Matbaası, İstanbul, 1299, s. 30-60; Üçüncü Kısım: Mihrân Matbaası, İstanbul, 1299.

Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Âlâi,* sad: Murat Demirkol, Ankara, 2019.

Kuran, Ercüment, "Fransız İnkılâbı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi 1789-1922", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688209.

Mâverdi, *Yüce Hedefler Kitabı,* çev: Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi, haz: Yaşar Çalışkan, İstanbul, 2013.

Mehmed Emin İstanbulî, *Melzemetü'l Ahlâk,* Matbaa-i Amire, İstanbul, 1281.

Mehmed Emin İstanbulî " *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye Melzemetü'l-Ahlâk"* trans: Melek Yıldız Güneş-Aliye Güler, Ankara, 2016.

Mehmed Reşit, *Hıfz-ı Sıhhat-i Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1311.

Mustafa Zihni, *Mikyasü'l Ahlâk,* Âlem Matbaası, İstanbul, 1315.

Mustafa Namık, *Ahlâk,* Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

M. Abdulkadir, *Mekârim-i Ahlâk,* Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1326.

M. Fazıl, *Felsefe-i İçtimaiyyeden İlm-i Ahlâk,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1329.

Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî,* trc: Anar Gafarov- Zaur Şükürov, İstanbul, 2007.

Özcan, Azmi, "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 23, İstanbul, 2001,

https://islamansiklopedisi.org.tr/islamcilik - 2-ikinci-mesrutiyet

Özcan, Azmi "Osmancılık", *TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 33, İstanbul, 2007, .https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik

Özcan, Hanifi, *Fârâbî'nin İki Eser,* İstanbul, 2017.

Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlâk,* Matbaa-i Ahmed Kamil, İstanbul, 1320.

Rıfat Tevfik, *Ahlâk-ı Nazarî ve Terâcim-i Ahvâl-i Hukemâ,* Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1312.

Sadreddin Şükri, *Nuhbetu'l-Fezâil,* Âlem Matbaası, İstanbul, 1313.

Sarıkavak, Kazım, "Az Bilinen Osmanlı'da Bir Aydınlanma Hareketi", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.

Saruhan, Müfit Selim, "İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi", *Eskiyeni,* Sayı 28, 2014.

Sekmez, Dilek, *Abdullah Cevdet Düşüncesinde Ahlâk*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2018.

Seyyid Hüseyin Hüsnü, *Fihrist-i Ahlâk,* Mihran Matbaası, İstanbul, 1302.

Şeni, Nora, "1856 Fermanı ya da Avrupa Arzusu Söyleminin İcadı", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.

Taş, Kemaleddin - Göksuçukur, Betül, "Osmanlı Dönemi Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar*, Cilt 22, Sayı 56, 2019.

Toktaş, Fatih, "İbn Sînâ'nın Risâle fî İlmi'l-Ahlâk Risâlesinin Takdim, Tahkik ve Çevirisi", *Deufd XLIII,* 2016.

Türköne, Mümtazer, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Paşa", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.

Uçman, Abdullah, "Bahâ Tevfik",*TDV İslam Ansiklopedisi,* Cilt 4, İstanbul, 1991.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvufî Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi,* Cilt 5, Ankara, 1999.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,* İstanbul, 2013.

Taş, Kemaleddin - Göksuçukur, Betül, "Osmanlı Dönemi Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar*, Cilt 22, Sayı 56, 2019.

Yağcı, Dilek, *"Mehmed Abdulkadir'in Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî Adlı Eserinin Türkçe Öğretimindeki Yeri ve Önemi"*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2021.

Yakub. İshak el-Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları / Ahlak Klasikleri*, trc. Mustafa Çağrıcı, Ankara, 2019.

Yazıbaşı, Muhammed Ali, "Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlâk Eğitim ve Öğretimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4.

Yozgadî Keşfî Mustafa Efendi, *Keşifler Risalesi Risale-i Keşfiyye Ahlâk-ı Adudiyye Tercümesi,* haz: İrfan Görkaş, İstanbul 2016.

Yozgadî Keşfî Mustafa Efendi, *Risâle-i Keşfiyye,* 1296.

Zakıa, Zahra, "Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) Reformları", *Osmanlı,* Cilt 7, Ankara, 1999.